

A Prelude to the Critical Reconstruction of Theories Related to Oil Rich Countries

Mahdi Omid *****

Assistant Professor of Sociology, Allameh
Tabatabai University, Tehran, Iran.

1. Introduction

In this article, we are looking to examine the theories about oil-rich countries and make a preliminary attempt to reconstruct them by strengthening their strengths and confronting their gaps and weaknesses.

2. Results

In order to develop a conceptual framework for the present analysis, we have used three theories in three different fields of humanities. We have used Douglas North's theory in order to replace the theme of access order instead of analyzing the type of regime or governance in oil-rich countries. We have used Bourdieu's theory to analyze politics as a field. Finally, by using Barry Buzan's opinions, on the one hand, we introduce the issue of security and, on the other hand, the issue of the region as missing links in the previous analyzes to the theoretical literature of oil-rich countries. Based on the development of new theoretical and conceptual perspectives, we have started our problem by examining state building in oil-rich countries and linked it with the security issue through the influence of global factors in the context of the region. Also, instead of using concepts such as democracy and authoritarianism or indicators such as market freedom, we have used the theme of access order to analyze political and economic systems and to show how this theme is connected with the special feature of state-building in oil-rich countries.

* Corresponding Author: mahdi_omidi@atu.ac.ir

How to Cite: Omid, M. (2023). A prelude to the critical reconstruction of theories related to oil exporting countries, *Journal of Social Development and Welfare Planning*, 14 (55), 217-262.

3. Discussion

Oil gives special characteristics to social systems that are linked to the nature of production, export and Revenues from it. However, such characteristics cannot be inferred solely from the economic factors arising from it. Oil is not a factor arising from institutional qualities or determined by it but on the other hand, by itself, it cannot lead to the formation of states and rentier economies, or the characteristics of that kind that are mentioned in the resource curse theory or can not create consequences like the Dutch disease or shape institutions and decision-making frameworks. Oil is a powerful factor, intertwined in a network of relationships, which cannot be investigated without examining the process of state and other fields formation in oil regions and without considering the continuum of social order-region-security.

Some oil-rich regions of the world, in the form of pluralistic security communities, have created the possibility of developing open access orders and increasing the resilience of oil-rich countries in these regions against oil shocks. Although the oil-rich countries in these regions face problems caused by price fluctuations and oil shocks, the nature of oil entanglement in their relationship network is such that even with technical reforms, these problems can be occurred.

In many other oil regions, the output of internal-external vectors which is created by, on the one hand, the extensive intervention of extra-regional powers to obtain safe and stable sources of energy, and on the other hand, the manipulation of regional powers to obtain safe and dominant positions leads to the formation of systems in which national boundaries are always challenged. These challenges shape theregional security complexes or quasi security complexes in the form of conflict formations or security regimes and national access orders in the region in the form of basic and somewhat mature limited access orders or in some cases they form fragile limited access orders. Such social orders have little resilience against oil shocks. In these regions, national social orders are all formed in the sequence of historical time and side by side and although they are not necessarily similar to each other but their formation can only be examined in connection with regional networks

219 | A Prelude to the Critical Reconstruction of ..., Omid

and oil. In these regions, the stability of some social orders has a direct link with instability and chaos in other social orders in the region.

In such areas of insecurity, the challenge of forming or not forming the field of government (and in connection with it the fields of bureaucracy, economy, society and culture) becomes a fundamental issue which ignoring it will lead to big mistakes in the analysis of distinct oil systems and imposing a fake generality on them. Especially in the regions of the world that are the last survivors of the colonial formation of the state in the second half of the last century (especially large areas of the African continent) many states are fragile and the internal conflicts that take place with the direct support of regional and global powers mainly to dominate the highways of oil production and passage, challenge the basis of the formation of the state and other fields. On the other hand, the states that achieve a basic level of security and stability, practically transfer confusion and multiple divisions to the field of politics and bureaucracy, economy and society. These are the basic limited access orders that, by achieving a huge volume of commodity rents, find the possibility of forming a degree of stability and at the same time limited possibilities to reach the maturity stage. These relationships largely prevent their transition to the open access system. These rents, especially in the form of oil, impose a lot of instability on the bureaucratic, political and economic fields of these types of access systems but to some extent, they prevent civil wars or successive coups and rapid chaotic developments in the political and military arena.

In this situation, the interweaving of political, bureaucratic, economic and social fields is in such a way that due to fluctuations of oil revenues and special forms of access to it, the agenda of different groups in the form of maintaining or changing the type of access to resources commodity rents and oil-based regulation are always challenging and this imposes permanent insecurity on these areas. This stable insecurity, through the development of securitization processes, imposes special challenges on all fields and causes the dominant coalition in the political field that extends through various networks in the bureaucratic, economic and social fields, find a fragile position and to get rid of this fragility, reproduce certain types of conflict, especially in the bureaucratic and economic fields. Social and cultural


fields also rely on the existing gaps in the whole of these areas, always play the role of a resource to challenge this fragile order. The set of processes resulting from these trends of development or stability of insecurity "directly" lead to the emergence of a set of events and phenomena, which in various discourses of oil systems often have been addressed relying on a set of intermediaries and therefore, no detailed explanations have been made about them.

In such a situation, all the solutions to deal with the problems arising from what is called the oil curse, look like an upside down funnel that changes the place of the problem and the solution. I will explain this in detail in another article.



فصلنامه علمی برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی
دوره چهاردهم، شماره ۵۵، تابستان ۱۴۰۲، ۲۶۲-۲۱۷
qjssd.atu.ac.ir
DOI: doi.org/10.22054/qjssd.2022.69300.2385

مقدمه‌ای بر بازسازی انتقادی نظریات مربوط به کشورهای غنی از نفت

مهدی امیدی*  استادیار جامعه‌شناسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

چکیده

مقاله حاضر ضمن مروری کلی بر نظریاتی که طی دهه‌های اخیر در باب کشورهای غنی از نفت در جهان تدوین شده‌اند، به دنبال برجسته‌سازی نقش مفاهیمی است که در این نظریات کمتر مورد توجه یا حداقل تأکید قرار گرفته‌اند. بر این مبنا با تکیه بر آرای چند تن از متفکران در حوزه‌های تاریخ، جامعه‌شناسی، اقتصاد و روابط بین‌الملل، به اهمیت نقش امنیت در شکل دادن به نظم‌های اجتماعی متفاوت در رژیم‌های نفتی مناطق مختلف اشاره خواهیم کرد و با نقد روایت‌های استاندارد محور و سلبی از این کشورها، بر مساله فرایند شکل‌گیری میدان دولت در ارتباط با سایر میدان‌ها برای ارائه تفسیری ایجابی از این نظام‌ها تأکید خواهیم نمود. این مقاله صرفاً به دنبال برجسته‌سازی مفاهیم و تحلیل‌های مشخص است و ادعای نظریه پردازی در زمینه نظام‌های سیاسی و اقتصادی نفتی را ندارد. با این حال ادامه تأکید بر نقش مفاهیم دیگری که در آثار مربوطه مورد توجه قرار نگرفته یا کم‌رنگ بوده‌اند، می‌تواند به بازسازی نظریات مربوط به این کشورها کمک کند.

واژه‌های کلیدی: نظم‌های اجتماعی، مجموعه امنیتی منطقه‌ای، امنیتی شدن، شکل‌گیری متداخل میدان‌ها

* نویسنده مسئول. mahdi_omidi@atu.ac.ir

مقدمه

کشورهای نفت‌خیز یا غنی از نفت^۱ (که از آنها به تناسب تأکید، با نام کشورهای تولیدکننده نفت^۲ یا صادرکننده نفت^۳ نیز یاد می‌شود) زیرمجموعه‌ای از کشورهای غنی از منابع طبیعی^۴ هستند. اگرچه در ادبیات اقتصاد سیاسی، تمامی این کشورها به یک اندازه اهمیت ندارند اما اکثر آنها از ویژگی‌های جغرافیایی، اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی برخوردارند که آنها را حتی از سایر کشورهای غنی از منابع طبیعی نیز متمایز می‌کند. مهم‌ترین مشخصه بخش مهمی از این کشورها، غیر از مالکیت ذخایر عظیم نفتی، سهم بالای نفت در تولید اقتصادی آنهاست (مطابق یکی از معروف‌ترین شاخص‌ها به ترتیب برابر با ۱۰٪ تولید ناخالص داخلی و ۴۰٪ کل صادرات کالایی^۵ (نانکنی، ۱۹۷۹؛ به نقل از کارل، ۱۳۸۸). این شاخص‌ها نمایانگر وجود اقتصادی نفتی هستند که اغلب با دولتی نفتی در پیوند است. ویژگی اصلی چنین دولتی، سهم بالای نفت در بودجه آن است (بیش از ۴۰ درصد منابع بودجه کشوری در شاخصی که توسط لوچیانی برای تمامی دولت‌های رانتی در نظر گرفته شده است. رجوع کنید به Luciani, 1987). چنین سهمی قادر است اقتصاد یک کشور را "وابسته به نفت"^۶ گرداند.

نظریاتی که برای تحلیل این ویژگی‌ها طی دهه‌های گذشته توسعه پیدا کرده‌اند، در پی درک مختصات متمایز این نظام‌ها بوده‌اند و هر یک با اتکا بر بعضی از مفاهیم و متغیرها بر بخشی از ویژگی‌های آنها تأکید نموده‌اند. ما در مقاله حاضر در پی بررسی این نظریات و تلاشی مقدماتی برای بازسازی آنها از خلال تقویت نقاط قوت و مواجهه با شکاف‌ها و نقاط ضعف آنها هستیم. این بازسازی بدون رد نظریات پیشین و یا ادعای ارائه نظریه‌ای نو،

-
1. Oil rich countries
 2. Oil producing countries
 3. Oil exporting countries
 4. Resource rich

۵- این شاخص دربرگیرنده تمامی دارندگان منابع معدنی است و معروف یک "اقتصاد معدنی" است.

6. Oil dependent

با اتکا بر یکی از روایت‌های ممکن از تحولات نظری، صرفاً به دنبال برجسته نمودن ابعادی خواهد بود که چندان مورد توجه یا حداقل تأکید این نظریه‌ها نبوده‌اند. در ادامه مقاله به نظریات اصلی اشاره می‌کنیم که در مسیر دستیابی به چارچوب تحلیلی جدید ما را یاری می‌رسانند. پس از آن با استفاده از حساسیت‌ها و چشم‌اندازهای نظری برآمده از این نظریات به مواجهه با خلأهای گفتمانی پیشین خواهیم پرداخت.

بررسی ادبیات نظری

چنانکه پیش‌تر گفتیم، بعضی از متفکران، کشورهای صادرکننده نفت را حتی از سایر دارندگان منابع طبیعی متمایز می‌دانند. ما ضمن همراهی با نظر این افراد، در بخش اول این مقاله وجوه مشترک کشورهای نفتی با سایر کشورهای دارای منابع عظیم تجدید ناپذیر را مبنا قرار داده و به‌طور کلی نظریات مربوط به کشورهای غنی از منابع را توضیح خواهیم داد. در بخش‌های بعدی، زمانی که به ابزار نظری لازم برای تشخیص تمایزات این کشورها از مجموعه بزرگ‌تر مجهز شویم، همین تمایزات را مبنای بازسازی نظری قرار می‌دهیم. پیش‌تر در مقاله دیگری نظریات مربوط به کشورهای غنی از منابع طبیعی به‌طور مبسوط مورد بررسی و نقد قرار گرفته‌اند (بنگرید به امید، ۱۴۰۰). در اینجا صرفاً با اتکا به یافته‌های پیشین، خلاصه‌ای از مضامین مهم را مطرح نموده و از آنها برای شناسایی خلأهای نظری و بعضی از مسیرهای بازسازی نظری یاری خواهیم گرفت.

طی دهه‌های گذشته چندین گفتمان برای تحلیل کشورهای غنی از منابع شکل گرفتند. برجسته‌ترین آنها گفتمان (یا آن گونه که رایج است نظریه) دولت رانتی، چارچوب تحلیل بیماری هلندی، چارچوب نظری نفرین منابع و نظریات نهادگرا هستند. نظریه دولت رانتی که با ترکیب مجموعه‌ای از جریان‌های تحلیل اقتصادی و سیاسی شکل گرفت بر وجود اقتصادها و دولت‌های رانتی در کشورهایی که از منابع تجدید ناپذیر فراوان برخوردارند تأکید دارد. این منابع از طریق مداخله در تولید و صادرات و همچنین بودجه دولت‌های کشورهای برخوردار، نقش گسترده‌ای در شکل دادن به اقتصادی نامولد،

جامعه‌ای منفعل و دولتی اسیر در دست شبکه‌های رانت بازی می‌کنند. در دل دولت‌های رانتی، بوروکراسی نه عرصه اداره امور عمومی توسط دولت بلکه شاهراهی برای توزیع رانت در میان بخش‌های مختلف جامعه است. در چنین وضعیتی منطق هر کنشی در هر یک از عرصه‌ها، منطق توزیع و جستجوی رانت خواهد بود. از این رو هیچ گامی برای توسعه برداشته نمی‌شود و اقتصاد، اساساً نامولد خواهد بود؛ سیاست‌گذاری، محمل هزینه انواع رانت و دموکراسی و مشارکت، قربانی تفاهم ضمنی دولت و ملت برای جایگزینی درآمدهای رانتی با درآمدهای مالیاتی خواهند بود (Beblawi, 1987; Luciani, 1987; Chatelus, 1987).

مفهوم بیماری هلندی بر رابطه میان شوک قیمت منابع با کاهش سرمایه‌گذاری و رشد در بخش‌های قابل تجارت و، از خلال فرایند یادگیری در حین عمل و فرایندهای دیگر، کاهش رشد اقتصادی در تمامی بخش‌ها، افزایش واردات و ضعف بخش صنعت و کشاورزی از طریق اثرات جابجایی و هزینه‌ها دلالت دارد. واسطه این امور، تغییرات قیمت نسبی کالاهای قابل تجارت و غیرقابل تجارت و نرخ ارز حقیقی و همچنین تحولات بودجه دولت هستند (Kojo, 2014; Asmau et al, 2019; Van der Ploeg, 2011).

گفتمان نفرین منابع، که خود حاصل تحول گفتمان‌های پیشین و سنتزی از گفتمان‌هایی نظیر دولت رانتی و بیماری هلندی است، بر نقش عواملی نظیر وفور منابع و نوسانات قیمت‌های آنها بر پدیده‌هایی نظیر کاهش رشد، جنگ داخلی و تضعیف دموکراسی از خلال عللی نظیر کاهش انگیزه سرمایه‌گذاری، بروز بیماری هلندی، ضعف نهادی، انقباض بخش مولد صنعتی، ... تأکید دارد (Auty, 1993, 2001; Hendrix and Noland, 2014).

نهادگرایی در تحلیل اقتصادهای غنی از منابع شاخه‌های متعددی دارد. با تمامی تنوعات درونی، آنچه این گفتمان را انسجام می‌بخشد، تأکید بر اهمیت نهادها در انتقال اثر منابع به ساحات اقتصادی است. هرچند تحلیل‌های انجام گرفته در این چارچوب گاه به حدی متفاوت‌اند که شاید سخن گفتن از چارچوب تحلیل نهادی صرفاً فریبی لفظی به

شمار آید. (برای تحلیلی کلی از تنوعات نهادگرایی که در مورد کشورهای غنی از منابع نیز صدق می‌کند رجوع کنید به Peters, 1998).

با وجود تمامی نقدهای درونی و بیرونی که بر این گفتمان‌ها وارد شده است (امیدی، ۱۴۰۰) همچنان موارد زیادی در این تحلیل‌ها وجود دارد که باید مورد تأکید بیشتری قرار گیرند یا در مقابل، از آنها دوری شود. روایتی از این نقدها که در مسیر بازسازی نظری می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد بر پایه گزاره‌های زیر مفصل‌بندی می‌شود:

۱- نقش سیاست در بسیاری از این آثار مورد توجه قرار نگرفته است و حتی در آثاری که به این عامل توجه کرده‌اند، سیاست اغلب در قالب تحلیل حکمرانی و نوع رژیم مورد بررسی قرار گرفته و کمتر به منطبق شکل‌گیری دولت توجه شده است.

۲- در بسیاری از این تحقیقات، توسعه هم‌زمان دولت، بوروکراسی و اقتصاد در پیوند با امر اجتماعی مورد غفلت واقع شده است و نهایتاً بر یک یا دو عامل از این عوامل به‌هم‌پیوسته، به صورتی منفک از یکدیگر و صرفاً از خلال روابط بیرونی تأکید شده است. همچنین هر یک از این عوامل به صورتی تک‌بعدی مورد ملاحظه قرار گرفته‌اند؛ چنانکه مثلاً دولت، کنشگری یکپارچه و اقتصاد، عرصه‌ای واحد فرض شده است و یا از ماهیت مویرگی و چندپاره بوروکراسی به عنوان پیونددهنده ساحات مختلف غفلت شده است.

۳- تمامی عوامل فوق در پرتو مقایسه با الگویی استاندارد و از منظری عمدتاً سلبی بررسی شده و ماهیت تحول تاریخی آنها به صورتی ایجابی کمتر مورد توجه بوده است. دولت، دموکراسی، رانت، فساد، اقتصاد مولد، ... تنها به صورتی منفی بررسی شده‌اند و ماهیت تاریخی مشخصی ندارند.

۴- جغرافیا نه به‌مثابه بستر اصلی و مادی کنشگری عوامل انسانی و غیرانسانی بلکه صرفاً به‌مثابه متغیری ایستا و همیشه ثابت، مدنظر قرار گرفته و عملاً حذف شده است.

۵- تمامی تحلیل‌ها بر ساحت ملی تمرکز نموده‌اند و نقش مناسبات منطقه‌ای و جهانی نهایتاً در سایه واژگانی نظیر بازار جهانی نفت یا کارتل‌های نفتی یا جنگ‌های منطقه‌ای کم‌رنگ شده است.

۶- نقش قدرت در پیوند با فضای مفهومی گسترده‌تر آن (شامل مفاهیمی همچون امنیت)، در اغلب این نظریات دیده نشده و به مناسبات تحلیلی وارد نشده است. آنچه دیده شده است صرفاً امور منتج از مناسبات قدرت نظیر جنگ‌های داخلی و منطقه‌ای هستند. همچنین حتی اگر در زمینه مسائل سیاسی قدرت در همین حد نیز دیده شده باشد، از منظر اقتصادی قدرت در سایه واژگانی نظیر کارایی و کار مولد به طور کامل محو شده است و الگویی مکانیکی و دور از تضاد در تحلیل اقتصاد، جایگزین الگویی پویا و مبتنی بر مناسبات قدرت شده است.

۷- رانت در این نظریات به مثابه امری سراسر منفی و بر اساس الگویی استاندارد مدنظر قرار گرفته است و به نقش‌ها و ویژگی‌های خاص تاریخی آن توجه نشده است. در این چارچوب‌ها، رانت صرفاً بر هم زنده نظم "استاندارد" اقتصادی و دورکننده کنشگران از کار تولیدی است.

۸- مطالعات آماری، بر پایه شاخص‌هایی ایستا، نوعی از وحدت را بر مجموعه متکثری از عوامل و کشورها تحمیل نموده‌اند. در این مطالعات علیت، اغلب در وجهی کلاسیک مدنظر قرار گرفته است و در بسیاری موارد همبستگی‌ها به جای علیت نشسته‌اند. این امر وجه تاریخی، انتقادی و پویای تحول کشورهای نفتی را نادیده گرفته و منطقی ایستا، غیر تاریخی و مکانیکی را بر آنها تحمیل نموده است.

مجموعه عواملی که به آنها اشاره شد امکان بررسی دقیق‌تر کشورهای نفتی را تضعیف می‌کنند، مانع درک واقع‌بینانه‌تر و انضمامی‌تر از سامانه‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی این کشورها می‌شوند و شناسایی مکانیزم‌های درونی و پویای رخدادهای کلیدی در این کشورها را با مشکل مواجه می‌کنند؛ ضمن آنکه سبب می‌شوند بسیاری از نظریات مربوط به کشورهای نفتی عملاً از امکان پل زدن میان سطوح و حوزه‌های مختلف بازمانند و به طور مثال بدون درک دقیقی از زندگی روزمره و سبک‌های زندگی مردمان این سرزمین‌ها و یا ایدئولوژی‌های سیاسی موجود در نظام‌های سیاسی متفاوت آنها، تمامی آنها را صرفاً در اتصال مستقیم با عامل نفت تبیین نمایند. به منظور مواجهه با این مسائل و

دسترسی به درکی واقع‌بینانه‌تر که مبتنی بر بررسی مکانیزم‌های درون‌زا در تمامی سطوح و حوزه‌ها باشد لازم است تلاش‌های تجربی و نظری بیشتری صورت گیرد. به منظور مشارکت در توسعه چنین ادراکی در سطح نظری، در تحقیق حاضر در ابتدا سه دستگاه تحلیلی و چشم‌اندازهای نظری برآمده از آنها را معرفی نموده و سپس به بررسی اهمیت نفت در برآمدن نظم‌های اجتماعی ویژه در چارچوب تحلیل جدید می‌پردازیم. این چارچوب بر محور آرای داگلاس نورث، پیر بوردیو و بری بوزان شکل گرفته است. گرچه نظریات دیگری نیز در توسعه آن سهیم هستند.

سه چارچوب تحلیل: سنتز نظری

به منظور پیشبرد دستور کار تحقیق حاضر و دستیابی به سنتز نظری لازم برای طراحی چارچوب جدید، در ابتدا کار را با توضیح مفاهیمی از آخرین دوره کاری داگلاس نورث، اقتصاددان آمریکایی، آغاز می‌کنیم. چنین ورودی به بحث، امکان انتخاب مفاهیم لازم و همین‌طور مواجهه با خلأهای نظری به منظور توسعه روایت مربوط به مسئله پژوهش را افزایش می‌دهد و ضرورت استفاده از آرای بوردیو و بوزان در بستر تحقیق حاضر را آشکارتر خواهد نمود.

داگلاس نورث در تمامی دوره‌های کاری خود ضمن وفاداری به بسیاری از مفروضات چارچوب تحلیل نئوکلاسیک در پی نقد و اصلاح آن از طریق تشریح ماهیت نهادها بود. او همواره به تحلیل مبتنی بر انتخاب‌های فردی، انگیزه‌ها، مطلوبیت‌ها و اهداف وفادار است و با تعریف نهادها به‌مثابه قیودی وضع شده از جانب نوع بشر که روابط متقابل انسان‌ها با یکدیگر را شکل می‌دهند (۱۳۷۷: ۱۹) تمامی کنش‌ها را برآمده از چارچوب‌های نهادی می‌داند که خود از خلال انتخاب‌های معقول بازیگران، که با تکیه بر ذخایر انباشته دانش تداوم یافته‌اند، به وجود آمده‌اند (نورث، ۱۳۷۷ و ۱۳۹۶). با این حال تمرکز بر مسئله مهار خشونت، چارچوب تحلیل دو دهه پایانی عمر او را علی‌رغم پیوستگی با سایر دوره‌ها، تا حدی متمایز می‌کند.

آنچه از این دوره کاری نورث برای تحقیق ما اهمیت دارد، فراروی او از تحلیل دولت به مثابه کنشگری واحد و تحلیل آن در قالب "ائتلاف مسلط" است. بدین ترتیب او به جای تحلیل ساختار و کارکرد دولت، بر فرآیندی دیدن روند تحول و ساخت‌یابی آن تأکید دارد. او در پیوند با سنت وبری، انحصار کاربرد مشروع زور توسط کارگزاران یک تجمع سیاسی اجباری دارای سازمان‌دهی مداوم در یک قلمرو معین (وبر، ۱۳۸۴: ۹۲) را مبنای شکل‌گیری و توسعه دولت می‌داند؛ امری که با محدودیت دولت در استفاده از خشونت خارج از چارچوب "نظام سازمان" (وبر، ۱۳۸۴: ۹۲) علیه گروه‌های مختلف پیوند دارد. اما تحلیل فرآیندی این مسئله از خلال بررسی معماری نهادی، نوآوری خاص نورث است. او مسئله اصلی جوامع را خشونت و نهادها را عوامل کنترل خشونت می‌داند و معتقد است از خلال این کنترل، امکان شکل دادن به تعاملات انسانی به وجود می‌آید. کنترل خشونت از طریق معماری نهادی امکان‌پذیر است و این امر خود به واسطه تعیین نوع دسترسی (آزاد یا بسته) به سازمان‌ها ممکن می‌شود (نورث و دیگران، ۱۳۹۶: ۶۰ - ۵۵). بر این مبنا در طول تاریخ نظام‌های اجتماعی متفاوتی پدید آمده‌اند که به شیوه‌های متمایز خشونت را کنترل نموده‌اند. نورث این نظام‌ها را به دو دسته نظم دسترسی محدود یا حکومت طبیعی (شامل پیوستار شکننده، پایه و بالغ) و نظم دسترسی باز تقسیم می‌کند. نظم‌های دسترسی باز با دسترسی آزاد به سازمان‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی - فرهنگی شناخته می‌شوند و هر یک از بخش‌های پیوستار نظم دسترسی محدود بر پایه نوع و میزان تحدید دسترسی به این سازمان‌ها از یکدیگر متمایز می‌گردند. مبنای حرکت بر روی پیوستار نظم دسترسی محدود و خروج از آن به سوی دسترسی باز بر غیرشخصی‌سازی روابط و مبادلات، امکان تشکیل انواع سازمان‌های قراردادی و ایجاد ضمانت اجرایی طرف سوم از طریق بست حاکمیت قانون و ایجاد ضمانت‌های اجرایی تعهدات از سوی نهادهای کنترل‌کننده خشونت استوار است و تمامی این امور با منافع اعضای ائتلاف مسلط پیوند خورده‌اند (نورث، ۱۳۹۶، ۱۳۹۷؛ North et al, 2009).

چنانکه گفتیم نورث دولت را نه کنشگری واحد و عقلانی بلکه سازمانی متشکل از چندین کنشگر می‌داند (نورث و دیگران، ۱۳۹۶: ۵۹-۶۰). آنچه در پیوند با این نگاه اهمیت دارد، درک ماهیت رانت است. نورث با شروع از تعریف ریکاردویی رانت، تعریف شومپیتری آن را مبنای کار قرار داده و بدین ترتیب از تلقی رانت به‌مثابه امری تماماً منفی در اندیشه‌های مکتب انتخاب عمومی و جریانات دیگر اقتصاد فراتر می‌رود و توزیع رانت‌ها را عامل ایجاد ثبات و کنترل خشونت در نظم دسترسی محدود می‌داند. در چنین نظامی گروه‌های متخصص خشونت ائتلاف قالبی را شکل می‌دهند که از طریق دست‌کاری در نظام اقتصادی به خلق رانت می‌پردازد و این رانت‌ها در دل محاسبات عقلانی به کنترل خشونت می‌انجامد و سیطره و تخصص‌یابی نخبگان غیرنظامی در حوزه‌های مختلف را به همراه خواهند داشت (نورث و دیگران، ۱۳۹۵: ۲۲-۲۴). مزیت تشکیل سازمان‌های قراردادی تنها در اختیار وابستگان ائتلاف مسلط است و محدودیت دسترسی، عامل حفظ نظامی است که ضرورتاً شکننده بوده و با رشدهای پایین همراه است. توازن حاصل در اینجا، توازن ناشی از ائتلاف شخصی متخصصان خشونت با توزیع محدود قدرت اقتصادی و محدود کردن دسترسی به سازمان است. اگر منفعت اعضای ائتلاف بر این قرار گیرد که سازوکارهای محدود به ائتلاف، به خارج از آن تسری یابند، در آن صورت لازم است سازوکارهای ائتلاف، قاعده‌مند شوند و این مستلزم حاکمیت قانون در پیوند با خلق سازمان‌های پایدار و همچنین کنترل یکپارچه سیاسی بر ارتش و ابزارهای خشونت است. این شرایط اگر با انگیزه‌ای گسترده‌تر برای تسری دسترسی به خارج از ائتلاف دنبال شود به گذار به نظم دسترسی باز می‌انجامد. در اینجا رانت نیز در دل مناسبات دسترسی باز از ابزار انحصاری کنترل خشونت به امتیاز حاصل از نوآوری بدل می‌شود که به واسطه مکانیزم‌های تخریب خلاق شومپیتری در دل رقابت‌های سیاسی و اقتصادی و توسط آنتروپرونورهای این عرصه‌ها خلق و به سرعت محو می‌شود (نورث و دیگران، ۱۳۹۵ و ۱۳۹۶). در اینجا است که کارایی انطباق‌پذیر (نورث و دیگران، ۱۳۹۶؛ نورث، ۱۳۹۶) در تقابل با کارایی ایستای نئوکلاسیک حاصل شده و امکان مواجهه با شوک‌های سیاسی و اقتصادی

را فراهم می‌سازد؛ امری که حاصل آن رشد پایدار و بلندمدت است. رشدی که ضرورتاً در دل چرخه‌های تجاری سرمایه‌داری با رکود همراه است اما رکودهایی که دوره‌های زمانی محدود و عمق کم دارند (North et al, 2009).

نورث اگرچه با فراتر بردن چارچوب تحلیل اقتصادی از محدوده مفروضات ایستای نئوکلاسیک و هم‌زمان پیوند دادن نهادهای اقتصادی با نهادهای سیاسی و تحلیل ائتلاف مسلط، گام بلندی در تحلیل دولت و اقتصاد برمی‌دارد اما وفاداری نهایی او به چارچوب نئوکلاسیک و عقلانیت مجرد مبتنی بر محاسبه‌گری مطلق آن که به فقدان تحلیل همه‌جانبه از نقش قدرت می‌انجامد و نیز نخبه‌گرایی و پیوند ندادن ساحت دولت و اقتصاد با جامعه و فرهنگ و بسترهای تاریخی پویا (Fukuyama, 2016)، توان چارچوب تحلیل او در مواجهه با بسیاری از مسائل را کاهش می‌دهد. در چنین چارچوبی حتی زمان‌مندی و بسترمندی کنش‌ها تنها به قرار دادن "آغازگاه" هایی برای جداسازی زمان قبل و بعد از شکل‌گیری قراردادهای ضمانت‌شده محدود می‌شود. این در حالی است که این بستر همواره وجود دارد و هیچ توافق اولیه‌ای خارج از آن موجود نیست. افراد پیش از شکل دادن به توافقات، خود محصول بسترهای غیرتوافق شده‌ای هستند که عادات، انگیزه‌ها و حتی عقلانیت محاسبات آنها را شکل می‌دهد. این امر نقش قدرت را برجسته می‌کند و تحلیل‌های نخبه‌گرای مبتنی بر ارتباط جامعه با ائتلاف مسلط، از خلال سرریز مزایای ائتلاف به خارج از آن را مسئله‌دار می‌سازد. در جامعه‌شناسی سیاسی پیر بوردیو، چارچوب نهادی نورث به‌مثابه بخشی از میدان‌های عمل صورت‌بندی می‌شود که نخبگان و غیرنخبگان از طریق آنها به یکدیگر متصل می‌شوند.

نظریه دولت بوردیو مغفول‌تر از نظریاتی است که برای تحلیل میدان‌های فرهنگی مورد استفاده قرار گرفته است و از آنجا که بیش از همه در دهه پایانی عمر او توسعه‌یافته است، دارای مجهولات و شکاف‌های بسیاری است اما به واسطه بهره‌گیری از طیف گسترده‌ای از متفکران در سنت‌های مارکسیستی، وبری، نهادگرایانه و دیگر سنت‌های علوم اجتماعی می‌تواند حساسیت‌های نظری ارزشمندی را برای مواجهه با مسئله دولت و میدان

های اقتصاد و بوروکراسی فراهم آورد. تحلیل بوردیو به ما این امکان را می‌دهد که ائتلاف مسلط را نه مجموعه‌ای از کنش‌های پراکنده میان نخبگان که از طریق یک قیمت (در اینجا یک انحراف از قیمت‌های بازاری در قالب رانت) رخ می‌دهد و خود به ایجاد انحراف در کارایی بازار به بهای ثابت کلیت سیاست و اقتصاد منجر می‌شود، بلکه میدانی مبتنی بر تمایز میان جایگاه‌هایی برخوردار از حجم و ترکیب متفاوت سرمایه‌هایی ببینیم که عاملان برخوردار از عادت‌واره‌هایی (که خود محصول پایداری در جایگاه‌های مشخص در میدان هستند) در رقابت برای کسب این سرمایه‌ها آن را بازتولید می‌کنند و یا تغییر می‌دهند (بوردیو، ۱۳۹۰ و ۱۳۹۵).

میدان سیاست نیز محصول تعاملات بازیگرانی است که استراتژی‌های آنها توسط عادت‌واره‌هایی جهت داده می‌شود که خود محصول پایداری در جایگاه‌هایی حامل حجم و ترکیب مشخصی از سرمایه‌ها هستند؛ اما تفاوت کلیدی این میدان با سایر میدان‌ها آن است که قواعد عمل تمامی آنها را مشخص می‌سازد. این میدان نه تنها انحصار کاربرد مشروع زور، بلکه انحصار خشونت مشروع نمادین را نیز در اختیار دارد و این جنبه از نظر بوردیو حائز اهمیت بیشتری است چرا که میدان سیاست را به فضای تعارض میدان‌ها بدل می‌کند و تمرکز آن را با تمرکززدایی بیشتر همراه می‌سازد (بوردیو، ۱۳۹۷)؛ این امر پیشاپیش "غیر نخبگان" را به جمع نخبگان ائتلاف مسلط، در دیدگاه نورث، وارد می‌کند. در این مسیر میدان‌های اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی، عرصه‌هایی غایب نیستند که باید مجری تصمیمات مبتنی بر هزینه و فایده اعضای ائتلاف مسلط برای تسری قانون یا توزیع رانت باشند؛ آن‌ها همچنین عرصه‌های صرف برای خرید حمایت از سوی "دولت" یکپارچه رانتی نیستند بلکه خود بخشی از نظام تولید رانت را شکل می‌دهند. چرا که هر اندازه قدرت متمرکزتر می‌شود یک شبکه وابستگی از قدرتمندان را در خود به وجود می‌آورد. این فرآیند به تمایزگذاری منجر می‌شود و این مسئله نیز به توسعه زنجیره‌های وابستگی با مشروعیت‌سازی خواهد انجامید (بوردیو، ۱۳۹۷: ۲۱۱-۲۱۰). این فضای متمایز شده - هم در درون و هم در نسبت با بیرون - شبکه‌ای از روابط قدرت مشروع را شکل

می‌دهد که هر اندازه در آن قدرت دولت بیشتر شود، وابستگی‌های قدرت نیز افزایش می‌یابد. بر این اساس دولت به فضایی متمایز از میدان‌ها یا یک کلان‌میدان بدل می‌شود (بوردیو، ۱۳۹۷: ۴۷۳-۴۷۱) که در پیوند با ساخت فنی بوروکراتیک امکان منازعه سایر میدان‌ها را فراهم می‌کند (بوردیو، ۱۳۹۷: ۴۷۳ و ۵۳۸).

در نظریه دولت بوردیو که خود مبتنی بر آرای نظریه‌پردازانی نظیر وبر، الیاس و تیلی است، تحول دولت‌های دودمانی اروپای غربی مدنظر قرار گرفته‌اند و از همین روی بسیاری از مباحث مربوط به فرآیند دولت‌سازی در سرزمین‌های دیگر از چارچوب تحلیل او به دور مانده‌اند. گرچه او بیشتر از نورث می‌تواند پیوند درون- بیرون دولت را در چارچوبی واحد تحلیل کند و با بررسی تبار قدرت از تحلیل عقل‌گرای مجرد گذر کند و استراتژی‌های عاملان را در زمینه و بستر مجموعه گسترده‌تری از منازعات تاریخی و با اتکا بر انواع توسعه‌یافته‌تری از انگیزه‌ها و مناسبات میان گروه‌ها بررسی نماید اما در نهایت او نیز قادر نیست مناسبات فراملی را آنچنان که باید و شاید توضیح دهد. چارچوب او همچنین در توضیح عوامل مادی شکل‌دهنده به مناسبات قدرت محدودیت‌هایی دارد. به منظور فراتر رفتن از این محدودیت‌ها به سراغ کارهای بری بوزان رفته‌ایم.

چارچوب تحلیل بوزان گسترده و رو به تکامل است. تقریباً تمامی آثار اصلی او با مشارکت دیگران نگاشته شده‌اند و تکامل آرای او را می‌توان بخشی محوری از توسعه نظری مکتب کپنهاگ در نظر گرفت. بوزان به ویژه در چهار اثر اصلی خود (۱۳۷۸، ۱۳۹۲، 2003, 1993) که منابع اصلی ما برای توسعه چشم‌اندازهای نظری تحقیق هستند سعی دارد با نقد نظریه‌های روابط بین‌الملل به سنتزهای جدیدی دست یابد. او به ویژه در گفتگو با انواع رئالیسم و برساخت‌گرایی (در کنار مکتب انگلیسی، نهادگرایی و لیبرالیسم) مفروضاتی از هریک را می‌پذیرد اما از قالب‌های محدود آنها فراتر می‌رود.

بوزان ضمن پذیرش آنارشی به عنوان بنیاد رئالیسم، به جای تأکید بر تمنای قدرت بیشتر و یا سرشت معیوب بشر در واقع‌گرایی کلاسیک (جک دانلی، ۱۳۹۵: ۴۵-۴۶)، با تأکید بر میل به بقا به مثابه انگیزه‌ای کلی و فراگیر که عملاً تبیین‌کننده رفتارهای خاصی

نیست اما در بنیاد تمامی رفتارها در زمینه سیاست خارجی و روابط بین‌الملل قرار دارد، مجموعه گسترده‌ای از انگیزه‌ها را برای رفتارهای دولت‌ها در چارچوب خود جای می‌دهد و هم‌زمان از درک دولت به‌مثابه کنشگری واحد و عقلانی در گفتمان‌های رئالیستی فراتر می‌رود. او همچنین به جای تأکید صرف بر ساختارها در نو واقع‌گرایی، و با نزدیک شدن به چارچوب‌های نوکلاسیک، شرایط داخلی را در کنار ساختارهای بیرونی مورد بررسی قرار می‌دهد (المن، ۱۳۹۶: ۵۶ - ۵۵) و بدین ترتیب آثار خود را در قالب نظریه‌های روابط بین‌الملل و هم‌زمان سیاست خارجی مطرح می‌سازد. او همچنین با تأکید بر مسئله "تهدید"ها، هم‌انگیزه‌های بقا و قدرت‌طلبی در واقع‌گرایی کلاسیک و نوکلاسیک و هم معضل جستجوی امنیت در رئالیسم تدافعی و نیز حداکثرسازی قدرت در رئالیسم تهاجمی (دوئرتی و فالتزگراف، ۱۹۹۶: ۱۰۶-۱۰۳) را به‌مثابه انگیزه‌های رفتاری دولت به رسمیت می‌شناسد و استراتژی‌های اتحاد و ائتلاف در کنار تهاجم را به‌مثابه پیامدهای این انگیزه‌ها می‌پذیرد (Buzan, Jones and Little, 1993).

او همچنین با پذیرش مفروضاتی از نظریات برساخت‌گرا، تقدم شرایط کنش بر خردورزی و رفتار آگاهانه و منفعت‌طلبانه را به رسمیت می‌شناسد (بردلی فیلیس، ۱۳۹۶) و بدین ترتیب از تصویر رئالیستی دولت به‌مثابه ساختاری همیشگی، یکه، عقلانی و تنها بازیگر موجود در روابط بین‌الملل (دوئرتی و فالتزگراف، ۱۳۹۶) گذر می‌کند. بدین ترتیب برای او واحدهای تحلیل رئالیستی-دولت‌ها- ناهمگون‌اند؛ ماهیت آنها برساختی است؛ بازیگران اصلی روابط بین‌الملل، هم دولتی و هم غیردولتی هستند و منابع، توانایی‌ها را شکل می‌دهند اما رفتارها بر پایه هنجارها، باورها، منابع و همین‌طور طیف گسترده‌ای از انگیزه‌ها شکل می‌گیرند و در این میان استراتژی‌ها، طیف گسترده‌ای را، از همکاری و ائتلاف تا رفتارهای تهاجمی و رقابتی، در برمی‌گیرند (بوزان، ۱۹۹۳، ۱۳۹۲، ۱۳۷۸).

اما نکته دیگری که از تحلیل بوزان برای ما اهمیت دارد تأکید بر نقش منطقه و امنیت در قالب "مجموعه‌های امنیتی" است که از رویه‌های امنیتی به‌هم‌پیوسته بازیگران در یک منطقه پدید می‌آید (بوزان، ۱۳۹۲، ۱۳۷۸، ۲۰۰۳) و انواع سه‌گانه پیکربندی ستیز آلود،

رژیم امنیتی و اجتماع امنیتی کثرت‌گرا را بر پایه میزان امنیت مناطق شامل می‌شود (بوزان و همکاران، ۱۳۹۲). تأکید ویژه بوزان بر سطح منطقه، نقش آن در شکل دادن نه تنها به سیاست خارجی کشورها بلکه حتی شکل‌گیری درونی دولت‌ها را نیز نمایان می‌سازد (امری که بوزان کمتر به آن توجه کرده و تنها با بسط چارچوب تحلیل او می‌توان آن را به‌مثابه نظریه‌ای منسجم توسعه داد).

او امنیت را نه در قالب یک انگیزه بلکه در قالب "روندها و فرآیندهای امنیتی سازی" تحلیل می‌کند و بدین ترتیب از مفروض چالش‌برانگیز امنیت به‌مثابه انگیزه رفتارها و یا صرفاً توجیه‌کننده آنها فرا می‌گذرد (برای نقدی از امنیت در قالب این مفروض بنگرید به زکریا، ۱۳۹۸: ۴۱ - ۳۷). فرآیندهای امنیتی سازی که با تبدیل پدیدارها و رخدادها به مسئله امنیتی و ضرورت اتخاذ تدابیر اضطراری پیوند خورده‌اند (بوزان و همکاران، ۱۳۹۲: ۵۰ - ۴۸) نه تنها در ساحت دولت بلکه توسط تمامی بازیگران در سطوح محلی، ملی، منطقه‌ای و جهانی صورت می‌گیرند. گرچه در این میان دولت، به‌مثابه کنشگری برساختی و ناهمگون، نقش‌های مهم‌تری بازی می‌کند. همچنین برخلاف رویکردهای رئالیستی، امنیت نه تنها در ساحات نظامی و سیاسی، بلکه در ساحات اقتصادی، جامعه‌گانی و زیست‌محیطی نیز دست‌خوش ملاحظات بازیگران قرار می‌گیرد. بازیگران به ویژه دول با آنها نه، به‌مثابه حوزه‌های جداگانه، بلکه در قالب "امنیت تجمیع یافته" برخورد می‌کنند.

بوزان همچنین با صورت‌بندی مفهوم "منظومه‌های امنیتی" در کنار "مجموعه‌های امنیتی" و نیز تأکید بر منطق صعودی - نزولی و فرو ملی - ملی - منطقه‌ای و سیستمی تهدیدها (بوزان و همکاران، ۱۳۹۲، ۲۰۰۳)، سطح‌بندی پنج‌گانه مرسوم روابط بین‌الملل را توسعه داده و آن را از قالب تبیینی به درآورده و این سطوح را به بستر وقوع رویدادها بدل می‌سازد. چنین عاملیتی را می‌توان در قالب نوعی منطق شبکه‌ای بازطراحی نمود (گرچه بوزان تحلیل شبکه‌ای انجام نمی‌دهد اما در عمل آن را به کار می‌گیرد یا حداقل بر حسب دلالت‌های آن عمل می‌کند).

امنیت در این معنا نه امری عینی و نه ذهنی بلکه بینا ذهنی است. بوزان تأکید دارد که مطالعات او برخلاف مطالعات سنتی امنیت در تحلیل مناسبات اجتماعی، عینیت‌گرای نسبی و در تحلیل امنیت، بر ساخت‌گرای رادیکال هستند و امنیت را کیفیتی می‌داند که بازیگران با امنیتی کردن مسائل آنها را به درون مسائل تزریق می‌کنند (بوزان و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۲۱ - ۳۱۶). بوزان در تعدادی از آثار اصلی خود (۱۳۹۲، ۲۰۰۳) منطق مجموعه‌ها و منظومه‌های امنیتی را در قالب عناوینی نظیر منطقه و شبه منطقه و نظم‌های موجود در این مناطق را بر پایه موضوع امنیت دسته‌بندی می‌کند و مناسبات موجود در هر منطقه را با بررسی روابط بازیگران در سطوح مختلف تحلیل می‌نماید.

چشم‌اندازهای نظری

هرچند نظریه‌های دیگری هستند که می‌توانند در تکمیل چارچوب مفهومی پیشنهادی این مقاله قابل استفاده باشند اما سه نظریه‌ای که در بخش پیشین آمد، می‌توانند مفاهیم و منطق تحلیلی لازم را برای پیشبرد برنامه علمی تحقیقاتی جدیدی در مورد کشورهای نفتی در اختیار ما قرار دهند. در اینجا ابتدا دلالت‌های مفهومی برجسته این نظریات را با توجه به نقاط قوت آن‌ها برمی‌شماریم و سپس بازسازی نظری نظم‌های اجتماعی نفتی را با اتکا بر چشم‌اندازهای نظری برآمده از آنها به بحث خواهیم گذاشت:

۱- تأکید بر ماهیت چند پاره و برساختی دولت به جای پذیرش کنشگر یکدست عقلانی با مرزهای مشخص که با نوع انگاره‌ها (رژیم) و بازیگران و سازمانی یگانه و ایستا مشخص می‌شوند.

۲- پذیرش دولت به مثابه مجموعه‌ای از کنشگران جمعی و سازمان‌ها که نقش محوری را در شکل دادن به میدان سیاست، بازی می‌کنند و پذیرش اینکه منطق استراتژیک عمل در این میدان‌ها بر پایه مقتضیات تاریخی ویژه برآمده از ماهیت ارتباطی کنش‌ها و کنشگران شکل می‌گیرد و نه بر پایه عقلانیت مجرد مبتنی بر یک فرد عقلانی جدا از زیست جهان انضمامی.

۳- تحلیل نظم‌های اجتماعی به جای رژیم‌های سیاسی یا بازارهای اقتصادی ناب، در قالب انواع معماری نهادی که با ابزار دسترسی به سازمان‌ها به منظور کنترل خشونت صورت می‌پذیرد.

۴- درک ارتباط جامعه، سیاست و اقتصاد در قالب پیوند میان میدان‌هایی که مرزهای آنها تنها در فرآیندهای تمرکز- تمایز به صورتی نامتعیین آشکار می‌شود و هیچ نوع ارتباط یک‌سویه یا تک‌عاملی در میان آنها وجود ندارد.

۵- پذیرش رانت‌ها به مثابه منابعی که فراتر از ایجاد انحراف در مدل استاندارد اقتصاد و سیاست، مقتضیات ویژه تاریخی نظم‌های اجتماعی را بر می‌سازند و شامل رانت‌های کالایی به علاوه انواع دیگری از رانت‌ها در قالب رانت‌های جایگاه و تنظیم‌گری و... هستند.

۶- پذیرش مفهوم امنیت به مثابه محور مفصل‌بندی (و نه علت یا معلول یا انگیزه مشخص) فضاها را متمایز میدان در قالب فرایندی که تمامی کنش‌ها را به شیوه‌های خاص خود متأثر می‌سازد.

۷- محوریت منطقه به مثابه فضای جغرافیایی ویژه کنش که سطوح و بازیگران ملی، محلی و سیستمی را در چارچوب منطقی شبکه‌ای مفصل‌بندی می‌کند و موقعیت امنیتی آن، ماهیت و چارچوب‌های کنش بازیگران مختلف و نحوه مواجهه آنها را مشخص می‌سازد. چنین فضایی، تحلیل را به فراسوی دولت و یا اقتصاد ملی می‌برد و امکان بازیگری در سایر سطوح را نیز فراهم می‌آورد.

۸- فراروی از الگوی تحلیلی سیاسی- اقتصادی- اجتماعی استاندارد که عمدتاً بر تجربه کشورهای اروپای غربی مبتنی است و تأکید بر ویژگی خاص تاریخی شکل‌گیری دولت، جامعه و اقتصاد در وجهی فراملی و در قالب ارتباطی درونی.

نفت، دولت، امنیت: مقدمه‌ای بر تحلیل نظم‌های اجتماعی در کشورهای نفت خیر با ابتدا بر دلالت‌های مفهومی و چشم‌اندازهای نظری که در بالا به آنها پرداختیم و برای اینکه از اشتباهات اساسی در تحلیل نظام‌های نفتی پرهیز کنیم، در آغاز از دسته‌بندی نظم‌های دسترسی باز و محدود به جای انواع رژیم‌های سیاسی یا نظام‌های اقتصادی (یعنی امری که در تقریباً تمامی بررسی‌های نظام‌های نفتی رایج است) بهره می‌بریم. چرا که مطابق تذکر نورث (۲۰۰۱) نوع رژیم یا ساختار اقتصادی در دل نظم‌های متفاوت اجتماعی دلالت‌ها و کاربرد و ماهیت متفاوتی دارند. با این حال برای استفاده از چارچوب تحلیل نورث در درک منطق کشورهای نفتی نیاز داریم که از "متافیزیک نهادها"ی نورث گذر نموده و ارتباط متقابل نهادها و کالاها را جایگزین ارتباط یک‌طرفه از سمت نهادها به سوی کاربرد منابع طبیعی گردانیم.

این مسئله به ویژه برای درک ماهیت متمایز نفت نسبت به سایر منابع طبیعی و تجدید ناپذیر اهمیت دارد. در واقع نفت از جمله کالاهایی است که به واسطه ماهیت خاص، گستردگی و اشکال گوناگون کاربرد، جایگاه منحصربه‌فرد به عنوان نهاد اصلی تولید، ویژگی‌های خاص استخراج از حیث منابع مالی و تکنولوژیک، قلمرومند بودن، سیالیت و شیوه‌های حمل‌ونقل و همچنین دارا بودن بازارهای متشکل جهانی، برخلاف برخی انواع فلزات و کانی‌های معدنی، مواد کشاورزی و بسیاری از انواع منابع طبیعی دیگر، نه تنها تشکل یافته است بلکه به تشکل‌یابی نظم‌های اجتماعی نیز یاری می‌رساند. با اتکا بر وجوه کمتر مورد توجه قرار گرفته تحلیل شایفر (Shafer, 1994)، می‌توان گفت نفت فراتر از تعیین شکل رابطه دولت با بخش خصوصی و یا تعیین چارچوب‌های تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی، بر چگونگی شکل‌گیری نظم‌های اجتماعی (فراتر از نوع رژیم سیاسی و بازار اقتصادی) مؤثر است. به همین دلیل اغلب کشورهای برخوردار از منابع نفت به دلیل امکانات تنیده در وجود این منبع، در دل شبکه روابط موجود در نظم‌های دسترسی محدود پایه یا بالغ (صرف‌نظر از دموکراتیک بودن/ نبودن و یا میزان آزادی بازارهای آنها) عمل

می‌کنند و این در حالی است که بسیاری دیگر از منابع معدنی ضرورتاً در تقویت امکانات چنین نظام‌هایی مداخله نکرده‌اند.

با این حال نفت به خودی خود علت یا عامل اصلی برآمدن هیچ نظامی نیست و صرفاً در شبکه‌ای از روابط پیچیده عاملیت خواهد یافت. نفت در دل این شبکه، امکاناتی را تقویت یا تضعیف خواهد نمود بدون آنکه خود نیز صرفاً معلول وضعیت نهادی یا نظم اجتماعی خاصی باشد. تفاوت کلیدی آن با بسیاری از عوامل دیگر آن است که نفت از قدرت بالایی برای تأثیرگذاری در شبکه‌های مختلف برخوردار است. از همین روی کشورهایایی که توانسته‌اند از مشکلات ناشی از منابع نفتی (تا حدودی که این منابع به سایر منابع طبیعی تجدید ناپذیر از حیث تأثیرگذاری در شبکه روابط نظام‌های اجتماعی شباهت دارند) جلوگیری کنند در دل مجموعه روابطی از جنس نظام‌های دسترسی باز عمل کرده‌اند و خود انواع متفاوتی دارند. این کشورها در مقابل بعضی از معضلات مرتبط با نفت آسیب‌پذیر بوده و در مقابل بعضی دیگر مقاوم شده‌اند اما همگی از "تاب‌آوری" بالایی در برابر شوک‌های نفتی برخوردارند. در مقابل، در دل نظام‌های دسترسی محدود تنیده در توزیع رانت برآمده از نفت، هر نوع نوسان در قیمت نفت بیش از آنکه گروه‌های موجود در میدان سیاست و سایر میادین را به سمت سرمایه‌گذاری و هموارسازی بین دوره‌ای مصرف پیش‌برد، توسعه رانتیریزم را به‌مثابه استراتژی گسترش امنیت (و به همان اندازه، فرآیندهای امنیتی‌سازی) به دنبال خواهد داشت. این توسعه در درون مرزهای ملی و خارج از آن به گسترش ناامنی بیشتر و درعین حال ایجاد اتحادها/تخصیصات بیشتر منجر می‌گردد. اما برای تأیید مدعیات مذکور لازم است تمامی این مضامین را به نحو مبسوط‌تری توضیح دهیم و بدین منظور مجدداً تأکید می‌کنیم که چنانکه در بخش چشم‌اندازهای نظری گفتیم منطق ارتباط نفت و نظم‌های اجتماعی را باید در مناسبات قدرتی جستجو کنیم که بیش و پیش از هر چیز با وضعیت شکل‌گیری دولت و میدان‌های مرتبط پیوند دارند و این امر نیز ممکن نخواهد بود مگر آنکه از تحلیل محدود به مناسبات ملی فراتر رویم. در ادامه به بسط این مضامین می‌پردازیم.

چنانکه پیش‌تر گفتیم مهم‌ترین نقد به ادبیات نظری کشورهای صادرکننده نفت به نادیده گرفتن ساحت سیاست در بسیاری از این نظریات و یا تحلیل آن در قالب الگویی استاندارد بازمی‌گردد. این تحلیل‌ها حتی آنجا که با ابتناء بر آرای نهاد‌گرایان تاریخی، تفاوت دولت‌سازی در کشورهای نفتی و معدنی در مناطق پیرامونی با کشورهای توسعه‌یافته را مدنظر قرار می‌دهند، در نهایت تنها به عواملی نظیر مالیات‌ها در قالب مفاهیمی همچون ظرفیت استخراجی تقلیل می‌یابند و عملاً پویایی لازم برای ارائه یک تحلیل تطبیقی و تاریخی را از میان می‌برند (کارل، ۱۳۸۸؛ Brautigam, 2008; Moore, 2008, 2014). این در حالی است که مسئله مالیات‌ها تنها یکی از فروع شکل خاص دولت‌سازی در نظام‌های توسعه‌نیافته نفتی است.

می‌توان ادعا نمود که اهمیت یافتن مالیات‌ها در کشورهایی که "استاندارد"های تحلیل را می‌سازند خود محصول جدال برای تعیین مرزها و دستیابی به قدرت‌هایی است که از اواخر قرون وسطی برای سلطه بر قلمروهای سیال با یکدیگر در رقابت بودند. شکل‌گیری دولت در این سرزمین‌ها پیامد بحران‌هایی بود که در دل جنگ‌ها و مذاکرات نظامی و سیاسی و چانه‌زنی‌های اجتماعی و اقتصادی، از یک‌سو مرزهای درون - بیرون قلمروهای سیاسی - جغرافیایی و از سوی دیگر مرز میان میدان‌های سیاسی و بوروکراتیک با سایر میدان‌ها را شکل می‌داد (بورديو، ۱۳۹۷؛ الیاس، ۱۳۹۳؛ 1990؛ Tilly, 1985).

این در حالی است که مسئله اصلی در بسیاری از کشورهای نفت‌خیز (همچون اکثر کشورهای در حال توسعه اما به‌طور مشخص در مورد این کشورها با وساطت نفت)، تعیین چارچوب‌های دولت ملی و مرزهایی است که با مداخله استعمارگران ایجاد شده‌اند. به عبارت دیگر، مسئله اصلی در نفس ماهیت شکل‌گیری دولت است. یعنی امری که در تحلیل‌های نظام‌های نفتی مفروض گرفته شده است. در واقع چنانکه تری لین کارل می‌گوید در کشورهای مرکز، مرزهای ملی در فرآیندی طولانی و خشونت‌بار با ایجاد ارتش‌های منظم و به‌تبع آن نیاز به مالیات‌ستانی ایجاد می‌شدند و این امر منجر به افزایش ظرفیت دولت در این کشورها شد اما در کشورهای پیرامونی با حل مشکل مرزها و

قلمروهای دولت‌های پیرامونی توسط استعمارگران، ابرساختارهای دولتی با مرزهای مشخص و وظایفی غیرمعمول شکل گرفتند. این امر به ویژه در اقتصادهای نفتی شکافی اساسی در اختیارات قانونی و سازوکارهای ضعیف حکمرانی ایجاد کرد (کارل، ۱۳۸۸: ۱۰۹-۱۰۲).

با این حال کارل نمی‌تواند این خط تحلیل را ادامه دهد و در نهایت تحلیل خود را به چارچوب تصمیم‌گیری، ظرفیت دولت و توان دولت در تنوع‌بخشی به درآمدها تقلیل می‌دهد و به این نکته توجه نمی‌کند که فرآیند تعیین مرزها، فرآیندی ناتمام است که خود بانی مشکلات بسیاری است که اغلب مناطق پیرامونی تا هم‌اکنون با آن دست به گریبان‌اند (Jackson, 1990). او و سایر نظریه‌پردازان دولت نفتی، دولت به‌مثابه فضای تعارضات (بورديو، ۱۳۹۷) را به کنشگری یکپارچه بدل می‌کنند که گویی یک بار برای همیشه مسئله شکل‌گیری و تعیین مرزهای [درونی و بیرونی] آن حل شده و اکنون می‌توان آن را صرفاً با اتکا بر چارچوب‌های تصمیم‌گیری مبتنی بر محاسبات عقلانی بررسی نمود. این در حالی است که همین مسئله تعیین مرز، انواع تعارضات پایدار را بر دولت‌سازی پیرامونی تحمیل نموده است. نه تنها مرزهای بیرونی بلکه مرزهای درونی اقتصاد، سیاست، بوروکراسی، جامعه و فرهنگ نیز درون مناقشات سرزمینی این کشورها مخدوش هستند و به همین دلیل امکان استفاده از چارچوب‌های تحلیل متعارف در آنها کاهش می‌یابد. در همین جاست که این نظریه‌پردازان از مسائل مهمی نظیر جنگ‌های قبیله‌ای، قومی و مذهبی در کشورهای نفتی، که همگی بخش اصلی فرایند شکل‌دهی به دولت در پیوند با بوروکراسی، جامعه و اقتصاد هستند، چشم‌پوشی می‌کنند و تحلیل خود را به رابطه ساده‌ای میان دولت یکپارچه و چارچوب تصمیم‌گیری کاملاً مشخص (و البته انحرافی) مبتنی بر نفت و یا نهایتاً تعارضات گروه‌های مسلح و غیرمسلح برای بهره‌مندی از رانت نفت تقلیل می‌دهند (Hachemaoui, 2012: 22).

پیش از ادامه این خط تحلیل باید مجدداً تأکید کنیم تعارضاتی که به شکل‌گیری دولت و میدان‌های دیگر منجر می‌شوند در کشورهای نفت‌خیز به‌طور کامل با نفت پیوند

دارند. اما مسئله‌ای به همان اندازه اساسی این است که تحلیل آنها تنها با در نظر گرفتن بستر منطقه‌ای قابل انجام خواهد بود. به بیان دیگر، مرزبندی‌ها و تمایزات اجتماعی تنش‌زا بر بستر جغرافیای سیاسی و استراتژیک منطقه به وقوع می‌پیوندند و توجه به این مسئله برای تحلیل نظام‌های نفتی ضروری است. در ادامه، فرایند شکل‌گیری دولت و میدان‌های ملی و جایگاه نفت در ایجاد آنها را در بستر منطقه مورد بررسی قرار خواهیم داد.

لازم به ذکر است که تقریباً تمامی صاحب‌نظران برجسته نظام‌های نفتی به صورت صریح یا ضمنی به نقش منطقه اشاره کرده‌اند اما هیچ‌یک تبیین دقیقی از آن به دست نداده‌اند. می‌توان ادعا نمود که همین چشم‌پوشی بر نقش "منطقه" (به جای دولت‌های مجزا) در تحلیل نظام‌های نفتی یکی از مهم‌ترین پایه‌های ناتوانی در ارائه تحلیلی تام از مسائل مربوط به این نظام‌هاست. در واقع اگر منطق خاص نظام‌های نفتی را تنیده شده در مختصات ویژه تحولات تاریخی دولت (و در پیوند ضروری با آن، سایر میدان‌های شکل‌دهنده به فضای اجتماعی) بدانیم، پایه شکل‌گیری این نظام‌ها را باید در مختصات ویژه منطقه‌ای جستجو نمود. شاید یکی از دلایل اساسی این ناتوانی در تحلیل، چشم‌پوشی از ماهیت سیاسی - اجتماعی منطقه در مطالعات مختلف و تقلیل نقش منطقه به زیرمجموعه‌ای از "جغرافیای طبیعی" باشد. نظریه‌پردازان نظام‌های معدنی یا منطقه را در قالب زیرمجموعه‌ای از جغرافیای طبیعی تحلیل نموده و به‌سادگی آن را در پرانتز قرار داده‌اند یا آن را به عواملی نظیر آب و هوا و تأثیر آن بر الگوهای تولیدات کشاورزی و اقتصاد بخشی و یا بستر انواع ارتباطات تجاری فروکاسته‌اند. بعضی نیز به اهمیت ویژه آن اشاره کرده‌اند بی‌آنکه تبیین دقیقی برای آن داشته باشند (از جمله بنگرید به Acemoglu, Sachs & Warner, 1997; etal, 2001, 2002, 2005; Shafer, 1994; Auty, 1993; Herb, 2005; Ross, 2001a, 2001b; 2004; 2012).

برخلاف تمامی این تحلیل‌ها، منطقه نه به‌مثابه یک عامل جغرافیایی قابل فروکاست به آب و هوا و مسیر تجاری و نه حتی به عنوان عاملی برای شکل‌دهی به نوع استعمار یا نظم نهادی متأثر از توازن قوای سیاسی، بلکه به‌مثابه بستر اساسی شکل‌گیری دولت و در پیوند

کامل با مسئله امنیت به پایه اصلی تحلیل دولت‌های نفتی بدل می‌شود. این مسئله در مورد مناطق نفت‌خیز کاملاً آشکار است.

در مناطق نفت‌خیز جهان، وجود نفت از عوامل کلیدی تفکیک واحدهای ملی بوده است که در بسیاری از موارد هرگز نتوانسته‌اند بر تعارضات اساسی برآمده از ماهیت این تفکیک غلبه کنند (Fawcett, 2013; Blum&Cayeros, 2002; Yates, 2012; Okuma, 2010). این تعارضات، نقش منطقه و به‌طور مشخص "مجموعه‌ها و منظومه‌های امنیت منطقه‌ای" را برجسته می‌کنند. در واقع پیش از آنکه نفت با ماهیت خاص دولت‌های منفرد پیوند داشته باشد، با منطق مجموعه‌ها و منظومه‌های امنیت منطقه‌ای پیوند دارد.

اگر به دسته‌بندی بوزان و ویور از مناطق نگاه کنیم (۲۰۰۳)، درمی‌یابیم که حوزه‌هایی که در آنها نفت به نفرینی بدل شده است عمدتاً از جنس پیکربندی‌های امنیتی ستیز آلود و یا رژیم‌های امنیتی هستند؛ این در حالی است که در دل اجتماعات امنیتی کثرت‌گرا، شواهد فراگیر از وجود نفرین نفت وجود ندارد (آمریکای شمالی، شمال و غرب اروپا و بخش گسترده‌ای از حوزه اقیانوس آرام در دوره بعد از جنگ سرد نمونه‌هایی از این مناطق هستند). مجموعه پیچیده‌ای از نیروهای درون/بیرون منطقه‌ای عملاً بخش زیادی از مناطق دارای منابع معدنی و به ویژه نفت و گاز را به مجموعه‌های امنیتی چالش‌زا بدل کرده‌اند. این چالش‌ها تمامی امور موجود در این مناطق را عملاً در فرآیندهای امنیتی سازی غرق می‌کنند. در واقع همه موضوعات امنیتی در تحلیل بوزان در مناطق نفت‌خیز اسیر چالش امنیتی شدن هستند و به‌ندرت از آنها امنیت‌زدایی می‌شود. چنانکه گفتیم این چالش‌ها نه فقط از درون بلکه تا حدود بسیاری از بیرون منطقه ناشی می‌شوند.

بسیاری از تحلیل‌ها در زمینه رژیم‌های توسعه‌نیافته نفتی این مسئله مربوط به زمان تاریخی را نادیده می‌گیرند که دولت و اقتصاد ملی در این کشورها در دوره‌ای از تاریخ جهان شکل گرفت که قدرت‌های غربی از حیث تکنولوژی‌های نظامی دست بالا را داشتند و نیاز آنها (به همراه دیگر قدرت‌های بزرگ جهانی و منطقه‌ای) به انرژی، سرزمین‌های نفتی را به محور مناقشات ژئوپلیتیک و شکل دادن و یا فروپاشیدن نظم‌های سیاسی و

اقتصادی تبدیل می‌کرد. البته فشارهای بین‌المللی در قالب رقابت‌های نظامی و اقتصادی همواره تمامی دولت‌های مدرن را متأثر نموده‌اند به گونه‌ای که تحلیل هیچ پدیده‌ای، حتی انقلاب، در هیچ کشوری بدون درک این فشارها ممکن نیست (اسکاکیل، ۱۳۸۹) اما چنین فشارهایی کشورهای نفت‌خیز را به نحو متفاوتی تحت تأثیر قرار داده‌اند تا جایی که حتی وجود و تعیین مرزهای آنها تا حدود زیادی ناشی از مناسبات استعماری و روابط قدرت‌های بزرگ تشنه انرژی در قرن نوزدهم و بیستم بوده است. چنین مناسباتی در سراسر قرن بیستم و در جریان دو جنگ جهانی و دوره جنگ سرد و پس از آن همواره به نام "تأمین امنیت انرژی" به عنوان پایه امنیت اقتصادی، مداخلات گسترده این دولت‌ها در مناطق نفت‌خیز جهان را توجیه نموده است (Meissner, 2010; Kaldor et al, 2007;)؛ (penrose, 1976; Clayton&Levi, 2012 Hendrix&Nolan, 2014, ۱۳۹۱؛ مارشال، ۱۳۹۸).

اگرچه نمی‌توان تمامی مشکلات و مسائل کشورهای نفت‌خیز را به گردن مرزبندی‌ها و مداخلات استعماری انداخت و حتی در مواردی باید نسبت به تأکید بیش از حد بر نقش استعمار یا مداخلات خارجی در شکل دادن به بسیاری از مسائل داخلی این کشورها محتاط بود (Foucher, 2020) اما به گونه‌ای بنیادین می‌توان استدلال نمود که تنظیم نقشه و مرزهای کشورهای خاورمیانه، شمال آفریقا، آفریقای زیر صحرا و - به شیوه دیگری - آمریکای لاتین و شرق آسیا تا حدود زیادی متأثر از روندهای تحول در مناسبات جهانی، از جمله، برای حفظ سیطره بر مسیرهای حمل‌ونقل انرژی ارزان بوده است (Rutledge, 2017: 137-138) و نفت بیش از هر کالای دیگری در معرض مناسبات قدرت‌های جهانی قرار داشته است (Rutledge, 2017; Hanieh, 2011). از سوی دیگر حداقل در مورد کشورهای نفت‌خیز کاملاً آشکار است که تقریباً هیچ‌یک از آنها امکان بی‌طرفی نداشته و برای حفظ امنیت خود به یکی از قدرت‌های جهانی وابسته بوده‌اند و این امر آنها را ضرورتاً از طریق "منظومه‌های امنیتی" در مجموعه روابط جهانی قرار می‌دهد که از روابط

۲۴۴ | فصلنامه علمی برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی | سال چهاردهم | شماره ۵۵ | تابستان ۱۴۰۲

موجود در منظومه‌ها/ مجموعه‌های غیرنفتی متمایزند (تله‌امی، ۱۳۸۶؛ مارشال، ۱۳۹۸؛ Buzan&Waever, 2003; Price; 2020).

درعین حال نابرابری‌های منطقه‌ای و ملی در توزیع رانت، منابع لازم برای بسیج مخالفان در این مناطق را فراهم می‌کنند؛ مخالفانی که عمدتاً از سوی کشورهای موجود در منطقه و یا خارج از آن حمایت می‌شوند (Okruhlick, 2014; Wallensteen & Sollenberg, 1998). چندپارگی فرهنگی و نژادی و قومی در این کشورها که به‌طور مستقیم با مرزبندی‌های تنیده در نفت ارتباط دارد (بی‌آنکه قابل انطباق یا تقلیل به آن باشد)، در کنار رقابت‌های سیاسی در سراسر دوران مدرن و به ویژه در دوره جنگ سرد میان قدرت‌های برتر جهانی این کشورها را با معضل همیشگی جدال و ناامنی روبرو ساخته است (Jackson, 1990; Akuma, 2010). تمرکز این ثروت در حوزه‌های جغرافیایی ویژه، شکاف‌های نژادی، قومی و مذهبی را نیز فعال می‌سازد و به افزایش نزاع بین گروه‌ها برای دستیابی به سهم بیشتری از رانت نفت منجر می‌شود (Billon, 2001). هر اندازه که این تمرکز در مناطقی که به واسطه مرزبندی‌های مدرن درگیر پراکندگی قومی هستند بیشتر شود و کشورهای منطقه در شرایط امنیتی حاد قرار داشته باشند، جدال‌ها بیشتر خواهد بود و این امر توسعه‌نیافتگی بیشتر منطقه را موجب خواهد شد (این مسئله به آشکارترین صورت در مناطق مختلف نفت خیز آفریقا قابل مشاهده است. رجوع کنید به: Yates, 2012).

این اتفاقات عمدتاً تنیده در ماهیت قلمرومند نفت (Luciani, 1986: 66; کارل، ۱۳۸۸) هستند که تنها در محدوده جغرافیایی مشخص قابل استخراج است و مسیرهای حمل و نقل عمدتاً دریایی آن نیز امکانات نزاع برای دسترسی به شاهراه‌های نفتی را افزایش می‌دهند. چنانکه گفتیم مجموعه این امور به امنیتی سازی اکثر عوامل فرهنگی و اجتماعی، زیست‌محیطی، اقتصادی و سیاسی در کلیت منطقه و تمامی کشورهای موجود منجر می‌شود و این مسئله‌ای است که "نظم‌های اجتماعی در کشورهای نفتی" را اسیر ویژگی‌هایی می‌نماید که تمایز و پایداری خاصی را نشان می‌دهند.

مفصل‌بندی امنیتی تمامی امور، منطقه را همچنان در قالب یک پیکربندی ستیز آلود یا رژیم امنیتی قرار می‌دهد که انواعی از مناسبات مبتنی بر تخاصم و یا حتی همکاری‌های مبتنی بر جنگ علیه طرف‌های دیگر را به وجود می‌آورد. به همین دلیل است که اغلب نظریه‌پردازان رژیم‌های نفتی به این مسئله اذعان دارند که در مناطق نفت‌خیز امکان اصلاحات در هیچ‌یک از حوزه‌ها در یک کشور بدون گسترش آنها به سایر کشورهای منطقه وجود ندارد (Chatelus, 1987; Herb, 2007; Beblawi&Luciani, 1987).

اگرچه تمامی کشورها در چنین منطقه‌ای درگیر مناسبات امنیتی شدن شدید خواهند بود اما ضرورتاً تمامی کشورهای منطقه در یک سطح از توسعه و یا ناامنی قرار نخواهند داشت. بعضی از این کشورها به جایگاه‌های باثبات‌تری دست‌یافته و خود در ایجاد ثبات یا بی‌ثباتی در کشورهای دیگر نقش بازی خواهند کرد.

مجموعه این نیروها سبب می‌شوند که آشوب‌های نفتی در سطح ملی و منطقه‌ای در هم تنیده شوند. بر این مبنا وضعیت منطقه‌ای و اقتصاد و سیاست داخلی کشورها و همچنین نفت را نباید عوامل بیرونی دارای رابطه همبستگی یا علیت کلاسیک در نظر گرفت. چنانکه گفتیم مرزبندی‌های ملی در سرزمین‌های نفتی (به عنوان پایه شکل‌گیری نظام‌های سیاسی - اقتصادی متمایز) تنیده در تنش‌های منطقه‌ای که مستقیماً با نفت پیوند دارند، در دل منظومه‌ها/مجموعه‌های امنیت منطقه‌ای شکل می‌گیرند؛ اما این مسئله منطقه را به سطحی بالاتر یا پایین‌تر از دولت ملی و یا حتی عرصه‌ای متفاوت از آن بدل نمی‌سازد. اگرچه تفکیک فضایی - سیاسی قلمروهای ملی ما را با مجموعه‌های متفاوت مواجه می‌کند، اما مطابق آنچه تاکنون گفتیم، نفس مرزبندی تنیده در نفت، این قلمروها را چالش‌پذیر می‌سازد. این چالش‌ها به شیوه‌های متفاوت، سامانه‌های ملی را مفصل‌بندی می‌کنند و اغلب کشورهای موجود در این مناطق را در دل نظم‌های دسترسی محدود تثبیت می‌کنند. باید توجه داشت که تأثیرپذیری مکانیزم‌های ملی از شبکه‌های روابط منطقه‌ای به هیچ‌وجه بر مبنای الگویی موناد وار و یا الگویی مبتنی بر تقلید (آن‌چنان که به‌طور مثال لوچیانی (۲۰۱۷) مدنظر دارد) عمل نمی‌کند. بلکه مناسبات امنیتی موجود در منطقه از خلال

مفصل‌بندی‌های تنیده در امنیت با نظم‌های دسترسی محدود پیوند می‌یابند و بدین ترتیب سیطره این نظم‌ها در درون مرزهای ملی امکان‌پذیر می‌شود.

منطق مناسبات امنیتی در مناطق نفت‌خیزی که اغلب تحت سیطره نظم‌های دسترسی محدود پایه و نهایتاً بالغ هستند، گذار به دسترسی‌های باز را مشکل می‌کند. در شرایطی که امکانات گذار به نظم دسترسی باز فراهم شده باشد، این کلیت مناسبات امنیتی در منطقه هستند که چنین شرایطی را امکان‌پذیر می‌کنند. در این شرایط مکانیزم‌های امنیتی سازی/زدایی مهم‌ترین نیروهایی هستند که در ارتباط مستقیم با رانت‌های نفتی، توسعه نظم‌های دسترسی متفاوت در منطقه را هدایت می‌کنند.

گسترش معضلات امنیتی، به واسطه امنیتی شدن تمامی عوامل زیست‌محیطی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در مناطق نفت‌خیز، دولت‌ها را در موقعیت‌های ناامنی همیشگی قرار می‌دهد. این ناامنی حتی آنجا که "واقعیت"ها چندان نمایانگر وجود تهدید نیستند، به واسطه قدرت گرفتن منطق امنیتی سازی در میدان سیاست، متأثر از تحول میدان‌های اجتماعی - اقتصادی و بوروکراتیک به توسعه بخش نظامی - امنیتی و ایجاد دور باطل امنیتی شدن - گسترش نیروها و بخش‌های امنیتی یاری می‌رساند.

تحقیقات مختلف درباره مناطق نفت‌خیز نشان دادند که با افزایش قیمت نفت هزینه های نظامی - امنیتی کشورهای نفت‌خیز به شدت افزایش می‌یابد اما با کاهش قیمت نفت، این هزینه‌ها کمتر نمی‌شود. (Hen-; Soliman, 1999; Vittori, 2019; Krimli, 1999; Tov&Gonzalez: 2011; Winckler, 2013; Hameed, 2020)

این افزایش می‌تواند برآمده از نیاز به امنیت باشد و همان‌گونه که در نظریات رئالیستی روابط بین‌الملل در قالب "معمای امنیت" به آن اشاره شده است، خود به افزایش ناامنی و گسترش چرخه امنیتی سازی و نهایتاً ایجاد دولت‌های پلیسی منجر شود (Lutterbeck, 2012). چنانکه اشاره کردیم، این افزایش صرفاً در رابطه با وضعیت داخلی نیست بلکه کمک‌های کشورهای نفتی این مناطق به کشورهای غیرنفتی را نیز شامل می‌شود که با توسعه دستگاه‌های نظامی - امنیتی همراه است. در چنین شرایطی حتی توسعه

نیز چیزی جز افزایش امنیت دولت نیست و طرح‌های توسعه‌ای نیز بخشی از توزیع رانت تنیده در نظم‌های دسترسی محدود هستند (Kamrava, 2016; Bjorvatn&Selvik, 2005).

این کشورها در سطح منطقه‌ای با جدال‌های نظامی و تقویت نیروهای متحد (به عنوان متحدان جدال‌های میان قدرت‌های منطقه‌ای/فرا منطقه‌ای) به سوی تضمین امنیت و بقا حرکت می‌کنند (امری که خود بیش از پیش به "معمای امنیت" دامن می‌زند). در دل پیکربندی‌های امنیتی ستیز آلود، جنگ‌های منطقه‌ای و داخلی، شایع‌ترین نحوه مواجهه با نوسانات قیمت نفت هستند. چرا که در بسیاری از موارد، مداخله نیروهای داخل و خارج منطقه، از ایجاد یا تثبیت دولت باثبات جلوگیری می‌کند و نظم‌های دسترسی محدود شکننده را بر کشورهای مختلف تحمیل می‌کند. این نظم‌های اجتماعی در اغلب موارد صرفاً میزانی از امنیت پایه را فراهم می‌کنند و امکان حفاظت از منابع نفتی داخلی را عملاً به کشورهای هم‌جوار یا قدرت‌های جهانی و یا شورشیان منطقه‌ای می‌سپارند (Ross, 1999; De Soysa, 2015). اما در مناطقی که امکان حرکت به سمت رژیم‌های امنیتی وجود دارد، استراتژی‌های تضمین امنیت پیچیده‌تر هستند و عواملی نظیر توسعه سرمایه‌گذاری‌های تجاری و ایجاد وابستگی‌های مالی را نیز در برمی‌گیرند. با این حال حتی در این مناطق نیز کمک‌های نظامی یا سیاسی از طرف قدرت‌های بزرگ و کوچک برای حفظ نفوذ در منطقه (به جای سرمایه‌گذاری‌های اقتصادی پایدار و بلندمدت) منبع اصلی رانت‌های خارجی برای بسیاری از دولت‌هاست (Beblawi, 1987:59-60)؛ این مسئله تثبیت نظم‌های دسترسی محدود پایه و بالغ و جلوگیری از حرکت به سوی دسترسی باز را به دنبال خواهد داشت.

بر مبنای آنچه آمد، اکنون به مطالبی که در آغاز این بخش گفته شد بازمی‌گردیم. با پیگیری رد شبکه روابط منطقه‌ای در شبکه روابط ملی می‌توان گفت اگرچه نفس وجود نفت اغلب به توسعه نظم‌های دسترسی محدود پایه یا بالغ یاری می‌رساند اما همین عامل می‌تواند نظم‌های دسترسی محدود شکننده را نیز تقویت کند؛ وضعیتی که اغلب با بی

دولتی و پایداری دولت‌های شکننده شناخته می‌شود. در چنین شرایطی است که امکان درگیری‌های نظامی داخلی افزایش می‌یابد. در واقع مناقشه‌ای که در باب تأثیر نفت بر جنگ‌های داخلی و یا ثبات‌سازی وجود دارد، مناقشه بر سر نوع نظم دسترسی محدود و به شیوه‌ای بنیادی‌تر، ماهیت قدرت در مناطق نفت‌خیز است. افرادی که معتقدند نفت سبب‌ساز افزایش جنگ‌های داخلی و بی‌ثباتی است (از جمله رجوع کنید به; Soysa, 2015; Collier&Hoeffler, 2002) صرفاً به نظم‌های دسترسی محدود شکننده‌ای اشاره دارند که در آنها دولت یا وجود ندارد و یا انحصاری بر اعمال خشونت ندارد (نورث، ۱۳۹۵:۳۱). در نظم‌های دسترسی محدود شکننده، امکان جنگ‌های داخلی و قرار گرفتن دولت در نظم شکننده ناشی از جنگ‌افروزان داخلی و خارجی در میدان قدرت (بدون پذیرش توزیع غیر خشونت‌بار رانت‌ها) فراهم می‌گردد. اما چنانکه گفتیم نفت در اغلب موارد سبب‌گذار از این نظم دسترسی شکننده به نظم دسترسی پایه می‌شود. در این شرایط است که ائتلاف مسلط به حدی از قوام‌یافتگی می‌رسد که امکان آنچه اسمیت (۱۳۹۸) نهادسازی و ائتلاف می‌نامد (البته نه به همان شیوه‌ای که او می‌گوید) فراهم می‌گردد. همین امر امکان نوسانات سیاسی در قالب ورود گروه‌های مختلف و یا حذف گروه‌هایی از ائتلاف مسلط و همچنین قرار گرفتن دستور کار، گروه‌ها در چارچوب ائتلاف مسلط و یا خروج از آن (لوکس، ۱۳۹۳) در کنار امکان بروز انواع شورش‌ها و حتی انقلابات اجتماعی را فراهم می‌سازد. در نظم‌های دسترسی محدود پایه، شورش‌های اجتماعی و حتی انقلابات امکان‌پذیرترند (DiJohn, 2007) و در نظم‌های شکننده، جنگ‌های داخلی امکان بیشتری دارند. بنابراین بی‌ثباتی در هر یک از انواع نظم‌های دسترسی شکل خاص خود را دارد و از انقلاب تا کودتا و شورش و انواع فروپاشی سیاسی و اقتصادی را در برمی‌گیرد. حال آنکه پژوهشگران دولت‌های نفتی بدون در نظر گرفتن این مسئله و با یکی گرفتن نظام‌های نفتی یا نهایتاً گونه‌شناسی آنها بر اساس نوع رژیم یا درآمد سرانه، در تحلیل ثبات یا بی‌ثباتی آنها دچار سردرگمی شده‌اند.

بر مبنای آنچه آمد دولت‌های نفتی در دل پیکربندی‌های امنیتی ستیز آلود و رژیم‌های امنیتی با گسترش منطق امنیتی سازی در میدان‌های مختلف و کاهش سطح اعتماد تعمیم‌یافته، اغلب در دل نظم‌های دسترسی محدودی قرار می‌گیرند که با تلاش برای تأمین امنیت گروه‌های مختلف از طریق توزیع رانت و ایجاد انحصار مداوم از توسعه و پیگیری برنامه‌های بلندمدت بازمی‌مانند. این امر کشورهای مناطق نفت‌خیز را به سمت استراتژی‌هایی سوق می‌دهد که کمتر با سرمایه‌گذاری‌های پایدار و مولد و رشد اقتصادی پایدار و بالا در درون و بیرون سازگارند. تنها در دل مجموعه‌های امنیتی کثرت‌گرا، توسعه سرمایه‌گذاری‌های زیرساختی موجه خواهد بود درحالی‌که در مناطق ناامن (پیکربندی‌های ستیز آلود و تا حدی رژیم‌های امنیتی) عملاً توسعه چنین سرمایه‌گذاری‌هایی گسترده و پایدار نخواهد بود. در این وضعیت نفت پایه اصلی توزیع رانت‌ها و تحولات ائتلاف مسلط است که نوسانات آن به صورت مستقیم (و نه صرفاً از خلال تأثیر بر قیمت نسبی کالاها) از خلال تأثیر بر منطق امنیت بر دسته‌بندی‌های میدان سیاست تأثیر می‌گذراند.

بدین سان در مناطق ناامن نفس نوسانات نفتی سبب‌ساز توسعه روندهای امنیتی سازی می‌شوند و این امر به نظم دسترسی محدود در شبکه‌های ملی عمق بیشتری می‌بخشد و شکنندگی وضعیت را بیشتر می‌کند. در واقع همان‌گونه که نورث به درستی توضیح می‌دهد، نظام‌های دسترسی محدود همگی نسبت به تکانه‌های داخلی و تحولات محیطی مانند تغییر در قیمت‌های نسبی و فناوری، تغییرات جمعیتی و تهدیدات خارجی که قدرت نسبی طبقه حاکم را متأثر می‌سازد آسیب‌پذیرند (نورث، ۱۳۹۵: ۳۶). اما نکته‌ای که در این تحلیل به ویژه در رابطه با نظام‌های نفتی نادیده گرفته می‌شود آن است که نورث اغلب بر رانت‌های جایگاه و انحصار تأکید می‌کند اما زمانی که پای رانت کالایی نظیر نفت (که به دلیل ماهیت دولتی این پدیده در تقریباً تمامی نظم‌های اجتماعی دسترسی محدود با رانت انحصار درمی‌آمیزد) در میان باشد، نوسان و تهدیدات خارجی بخش جدایی‌ناپذیر این رانت خواهد بود. از همین روست که در نظام‌های نفتی که توزیع رانت نفت، مبنای شکل‌گیری و تحول ائتلاف مسلط است، گرچه نفت پایه برآمدن حدی از ثبات دولت

است اما هم‌زمان پایه بی‌ثباتی همیشگی ائتلاف مسلط و تمامی گروه‌ها در تمامی میدان‌ها را نیز ایجاد خواهد کرد.

اما این "مستقیم بودن" تأثیر نفت فقط در میدان سیاست وجود ندارد زیرا چنانکه در سنتز نظری توضیح دادیم، برخلاف تفسیر یک‌سویه نورث، "ائتلاف مسلط" تنها در میدان سیاست به‌مثابه میدانی تنیده در سایر میدان‌ها، امکان شکل‌گیری خواهد داشت. بر همین اساس فرآیندهایی که تاکنون توضیح دادیم "به‌طور مستقیم" وضعیت اقتصاد و جامعه در نظام‌های نفتی را نیز متأثر می‌سازند. در واقع چنانکه در بخش مرور ادبیات نظری گفتیم، بسیاری از تحلیل‌های اقتصادمحور، صرفاً با اتکا بر روابط درونی متغیرهای اقتصادی به تأثیر نقش نفت به‌مثابه عاملی برون‌زا بر ساختار داخلی اقتصاد می‌پردازند. همچنین تحقیقات نهادگرا با تمرکز بر "چارچوب نهادی" به‌مثابه مجموعه‌ای از قیود بر فرآیندهای تصمیم‌گیری یا تولید/توزیع، پدیده‌هایی نظیر بیماری هلندی را به عنوان "پیامد" و "خروجی" چنین چارچوب‌هایی تحلیل می‌کنند بی‌آنکه توضیح دقیقی درباره ماهیت آنها داشته باشند. همین مسئله در خصوص ماهیت جامعه و فرهنگ در نظم‌های اجتماعی نفتی نیز صادق است و چنانکه دیدیم، در گفتمان‌های اصلی، اجتماعات مردمی، جز اجرای واکنشی منفعل نسبت به توزیع رانت نفتی، نقش دیگری بازی نمی‌کنند. اما اکنون می‌توان ادعا نمود این پدیده‌های اقتصادی و اجتماعی-فرهنگی، پیامدهای مستقیم فرآیندهایی هستند که در سراسر این مقاله توضیح دادیم و نه برآیند غیرمستقیم چارچوب‌های تصمیم‌گیری پیشین که نفت به انحاء دیگری آنها را تعیین نموده است.

از این حیث منطق سیاست‌های پولی تورم‌زا و غیرمستقل و سیاست‌های مالی همراه چرخه‌ای و رکود‌زا در این کشورها را نه باید در پیوند درونی عوامل صرفاً اقتصادی و نه در امر مبهمی نظیر چارچوب نهادی تصمیم‌گیری بلکه در غلبه منطق امنیت از طریق سیطره شبکه‌های ائتلاف مسلط بر نهادهای اصلی پولی و مالی جستجو کرد و به این مسئله توجه نمود که در نظم‌های اجتماعی دسترسی محدود (اغلب از نوع شکننده و پایه) در کشورهای نفتی، بخش‌های تجاری و صنعتی به نحو گسترده‌ای به تسخیر نیروهایی

درمی‌آیند که به شیوه‌های متفاوت با حوزه‌های تأمین امنیت نظامی و سیاسی در ارتباط‌اند (کارل، ۱۳۸۸؛ مارشال، ۱۳۹۸؛ Kamrava et al, 2016; Kamrava, 2000; 2018; Bjorvatn&Selvik, 2005). اما چنانکه پیش‌تر اشاره کردیم، در نظم‌های دسترسی محدود در این کشورها، نفت هم‌زمان به‌مثابه رانت کالایی و انحصار، شکل ویژه‌ای از فرایندهای امنیتی سازی را به وجود می‌آورد که در بسیاری موارد با سیاست پولی مستقل و سیاست مالی خلاف چرخه‌ای ناسازگار است. در چنین شرایطی، هر نوسان در قیمت‌های نفت، شکل توازن‌های سیاسی و به تبع آن توازن‌های میدان‌های دیگر را دچار تغییر می‌کند. سیاست‌های مالی دولت‌ها (نه به‌مثابه موجودیتی یکه و عقلانی بلکه به عنوان ائتلافی مسلط در پیوند با سایر میدان‌ها) و سیاست‌های پولی که اغلب مغلوب سیاست‌های مالی و ارزی هستند، از جمله مهم‌ترین محل‌های بروز چنین درگیری‌هایی هستند.

همچنین پیامدهایی از جنس آنچه در مفهوم بیماری هلندی به آنها اشاره شده است (نظیر کاهش بهره‌وری) بیش از آنکه ناشی از حرکت به سمت بخش‌های غیرقابل تجارت در اثر تغییر قیمت ارز و قیمت‌های نسبی بین بخشی و مسائل مربوط به یادگیری در حین عمل باشد، پیشاپیش با صرف هزینه‌هایی مرتبط است که از اساس بر مبنای کارایی و مرتبط با بهره‌وری ایجاد نشده‌اند بلکه به پشتوانه درآمدهای نفتی و بر پایه منازعات مختلف در میدان‌های سیاسی و بوروکراتیک به وجود آمده‌اند. از همین روست که می‌توان با این ایده دیویس (۱۹۹۵) موافق بود که باید بیماری هلندی را فراسوی پیامدهای یک شوک و همچون یک پدیده پایدار در قالب تعادل‌های ویژه کشورهای نفتی تلقی کرد. اما برخلاف تحلیل عام دیویس، این پدیده صرفاً در دل نظم‌های دسترسی محدود و در مناطق ناامن و به واسطه فرآیندهای گسترده امنیتی سازی به وقوع می‌پیوندد. امری که از یک سو در نظم‌های دسترسی باز، امکان بروز بیماری هلندی (در قالب آنچه دیویس به‌مثابه تعادل‌ها و عدم تعادل‌های پایدار مطرح می‌کند) را سلب می‌کند و آن را به امری مقطعی در دل نظمی تاب آور بدل می‌سازد (Gylfason, 2001; Cunado&Garcia, 2003) و از سوی دیگر در

نظم‌های دسترسی محدود این پدیده را نه به یک رخداد زودگذر بلکه به ماهیت ساختاری چنین نظم‌های نفتی بدل می‌سازد.

همچنین حضور مردم در میدان‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی این سرزمین‌ها برخلاف اغلب نظریات رایج در گفتمان‌های دولت رانتی و نفرین منابع، فعال و مبتنی بر تغییر سازوکارهای موجود است. مردمان سرزمین‌های نفتی بسیار بیش از آنچه در آغاز به نظر می‌رسد در زنجیره تعاملات نفتی قرار دارند و بر آنها تأثیر گذارند. گروه‌های اجتماعی از دارایی‌هایی برخوردارند که به واسطه شرایط خاص این کشورها، قابلیت خرید و فروش، پس‌انداز، سرمایه‌ای شدن و آربیتراژ را داراست. نحوه بازی بازیگران در میدان‌های مختلف نظام‌های نفتی نیز، نه برآمده از نوعی "ذهنیت رانتیر" (چه به مثابه فرهنگ و چه نوعی منطق مشخص محاسباتی) بلکه تنیده در "دوکسا"ی میدان‌هایی است که بر پایه صورت‌بندی خاصی در پیوند نفت - منطقه - امنیت - نظم‌های دسترسی شکل گرفته‌اند. به عبارت دیگر ذهنیت رانتی (Beblawi, 1987) نه یک امر درون ذهنی بلکه به‌طور کامل تنیده در مناسبات مادی است که با قدرت و امنیت پیوندی ناگسستگی دارد.

همچنین گسترش بوروکراسی در دولت‌های نفتی نیز نه متأثر از نوعی ذهنیت غیرتولیدی یا صرفاً عطش رام کردن توده‌های خواهان نمایندگی بلکه متأثر از مناسبات امنیت و در راستای جای دادن گروه‌های هوادار از بخش‌های مختلف جامعه در دل نوعی دستگاه هرمی سازمانی پایدار است. بوروکراسی خود به میدانی برای تعارضات مختلف در عرصه سیاست و سایر میدان‌ها بدل می‌شود و وجه تکنیکال آن به‌طور کامل از این مناسبات متأثر می‌گردد (فوکویاما، ۱۳۹۷). این بوروکراسی نه تحت سیطره میدان سیاست است و نه محاط بر آن بلکه شامل مجموعه مناسباتی است که با امنیت پیوندی ناگسستگی دارند. این مسئله در مورد تأمین خدمات عمومی و حتی توسعه تجاری نیز به شیوه دیگر رخ می‌دهد و به همین دلیل است که در کشورهای نفتی، رابطه‌ای ویژه میان توسعه بوروکراسی و توسعه بخش امنیتی وجود دارد (Ali&elbadawi, 2011).

از آنجا که در مورد موارد متأخر در مقاله دیگری به تفصیل سخن خواهیم گفت، اشارات ما در اینجا صرفاً برای تأکید بر این مسئله بود که تحلیل نظم‌های اجتماعی در کشورهای نفتی جز در پیوستار منطقه - امنیت - نظم دسترسی‌ها قابل انجام نیست. تنیدگی این عوامل، وقوع پدیده‌های سیاسی - اجتماعی - اقتصادی را امکان‌پذیر می‌سازد اما هیچ قطعیتی را نه از خلال تشکیل نهادها و نه انتخاب‌های مبتنی بر منطق محاسباتی مجرد بر آن تحمیل نمی‌کند.

چشم‌اندازهای پیش رو

نفت، ویژگی‌های خاصی به نظام‌های اجتماعی می‌بخشد که با ماهیت تولید، صادرات و درآمدهای حاصل از آن پیوند دارند. با این حال چنین ویژگی‌هایی را نمی‌توان صرفاً از عوامل اقتصادی برآمده از آن استنتاج نمود. نفت عاملی برآمده از کیفیات نهادی یا تعیین شده توسط آن نیست اما از سوی دیگر به خودی خود نمی‌تواند به شکل‌گیری دولت‌ها و اقتصادهای رانتی و یا ویژگی‌هایی از آن دست که در نظریه نفرین منابع به آن اشاره می‌شود منجر شود و یا پیامدهایی از جنس بیماری هلندی به وجود آورد و یا به نهادها و چارچوب‌های تصمیم‌گیری شکل دهد. نفت عاملی قدرتمند، تنیده در شبکه‌ای از روابط است که نمی‌توان بدون بررسی فرایند شکل‌گیری دولت و سایر میدان‌ها در مناطق نفتی و بدون در نظر گرفتن پیوستار نظم اجتماعی - منطقه - امنیت، مکانیزم‌های تأثیر آن را بررسی نمود.

بعضی از مناطق نفت‌خیز جهان، در قالب اجتماعات امنیتی کثرت‌گرا، امکان توسعه نظم‌های اجتماعی دسترسی باز و افزایش تاب‌آوری کشورهای نفت‌خیز این مناطق در برابر شوک‌های نفتی را به وجود آورده‌اند. کشورهای نفتی موجود در این مناطق، اگرچه با مشکلات ناشی از نوسانات قیمتی و شوک‌های نفتی مواجه‌اند اما ماهیت تنیدگی نفت در شبکه روابط آنها به گونه‌ای است که حتی با اصلاحات تکنیکال می‌توان به مواجهه با این مشکلات پرداخت.

در بسیاری از دیگر مناطق نفتی، برآیند بردارهای داخلی - خارجی که از یک سو با مداخله گسترده قدرت‌های فرا منطقه‌ای برای دستیابی به منابع امن و پایدار انرژی و از سوی دیگر با دست‌اندازی قدرت‌های منطقه‌ای برای دستیابی به مواضع امن و فرادست ایجاد می‌شود، به شکل‌گیری نظام‌هایی می‌انجامد که مرزبندی‌های کشوری در آنها همواره چالش پذیرند. این چالش‌ها، مجموعه‌ها یا شبه مجموعه‌های امنیت منطقه‌ای را در قالب پیکربندی‌های ستیز آلود و یا رژیم‌های امنیتی و نظم‌های دسترسی ملی موجود در منطقه را در قالب نظم‌های دسترسی محدود پایه و تا حدودی بالغ و یا در مواردی شکننده شکل می‌دهند. چنین نظم‌هایی تاب‌آوری اندکی در برابر شوک‌های نفتی دارند. در این مناطق نظم‌های اجتماعی ملی همگی در توالی زمان تاریخی و در کنار هم شکل می‌گیرند و اگرچه لزوماً به یکدیگر شبیه نیستند اما شکل‌گیری آنها را صرفاً می‌توان در پیوند با شبکه‌های منطقه‌ای و نفت بررسی نمود. در این مناطق، ثبات بعضی از نظم‌های اجتماعی با بی‌ثباتی و آشوب در نظم‌های اجتماعی دیگر موجود در منطقه پیوند مستقیم دارد.

در چنین مناطق ناامنی، چالش شکل گرفتن یا نگرفتن میدان دولت (و در پیوند با آن میدان‌های بوروکراسی، اقتصاد، جامعه و فرهنگ) به مسئله‌ای اساسی تبدیل می‌شود که نادیده گرفتن آن منجر به اشتباهات بزرگ در تحلیل نظام‌های متمایز نفتی و تحمیل کلیتی ساختگی بر آنها خواهد شد. به ویژه در مناطقی از جهان که آخرین بازمانده‌های شکل‌گیری استعماری دولت در نیمه دوم قرن گذشته هستند (به ویژه مناطق وسیعی از قاره آفریقا)، بسیاری از دولت‌ها شکل شکننده دارند و درگیری‌های داخلی که با حمایت‌های مستقیم قدرت‌های منطقه‌ای و جهانی عمدتاً برای تسلط بر شاهراه‌های تولید و عبور نفت صورت می‌گیرند، اساس شکل‌گیری دولت و سایر میدان‌ها را با چالش مواجه می‌سازند. از سوی دیگر، دولت‌هایی که به حد پایه‌ای از امنیت و ثبات دست یابند، عملاً آشفستگی و چند پارگی را به میدان سیاست و بوروکراسی و اقتصاد و جامعه منتقل می‌کنند. این‌ها نظم‌های دسترسی محدود پایه‌ای هستند که به واسطه دستیابی به حجم عظیم رانت‌های کالایی، امکان شکل دادن به حدی از ثبات و هم‌زمان امکانات محدودی برای رسیدن به

مرحله بلوغ را پیدا می‌کنند. همین مناسبات تا حد زیادی از گذار آنها به نظم دسترسی باز جلوگیری می‌کنند. این رانت‌ها به ویژه در شکل نفت، بی‌ثباتی زیادی را به ساحات بوروکراتیک و سیاسی و اقتصادی این نوع نظم‌های دسترسی تحمیل می‌کنند اما تا حدودی از جنگ‌های داخلی یا کودتاهای پیاپی و تحولات سریع آشوبناک در عرصه سیاسی و نظامی جلوگیری می‌کنند.

در این وضعیت، در هم تنیدگی میدان‌های سیاسی، بوروکراتیک، اقتصادی و اجتماعی به نحوی است که به واسطه نوسانات درآمدهای نفتی و اشکال خاص دسترسی به آن، دستور کار گروه‌های مختلف در قالب حفظ یا تغییر نوع دسترسی به منابع رانت‌های کالایی و تنظیم‌گری متکی بر نفت، همواره چالش‌پذیر است و این امر ناامنی پایداری را بر این عرصه‌ها تحمیل می‌کند. این ناامنی پایدار، از طریق توسعه فرایندهای امنیتی‌سازی، چالش‌های ویژه‌ای را بر تمامی میدان‌ها تحمیل می‌کند و سبب می‌شود ائتلاف مسلط موجود در میدان سیاست که از طریق شبکه‌های مختلف در میدان‌های بوروکراتیک و اقتصادی و اجتماعی امتداد می‌یابد، موقعیت شکننده‌ای پیدا کند و برای رهایی از این شکنندگی انواع خاصی از تضاد را به ویژه در عرصه بوروکراتیک و اقتصادی بازتولید نماید. میدان‌های اجتماعی و فرهنگی نیز با اتکا بر شکاف‌های موجود در کلیت این مناطق، همواره نقش منبعی برای به چالش کشیدن این نظم شکننده را بازی می‌کنند. مجموعه فرایندهای ناشی از این روندهای توسعه یا پایداری ناامنی، "به صورت مستقیم" به برآمدن مجموعه‌ای از رویدادها و پدیده‌ها منجر می‌شوند که در گفتمان‌های مختلف نظام‌های نفتی اغلب با اتکا بر مجموعه‌ای از واسطه‌ها بدان‌ها پرداخته شده است و از این رو همچنان تبیین‌های دقیقی درباره آنها صورت نگرفته است.

در چنین شرایطی تمامی راهکارهای مقابله با مشکلات برآمده از آنچه نفرین نفت خوانده می‌شود، همچون قیفی وارونه به نظر می‌رسند که جای معضل و راه‌حل را عوض می‌کنند. در این مورد در مقاله دیگری به صورت مشروح توضیح خواهیم داد.

منابع

- اسکاچپول، تدا. (۱۳۹۰)، دولت‌ها و انقلاب‌های اجتماعی، ترجمه: مجید روین‌تن، تهران: سروش.
- اسمیت، بنیامین. (۱۳۹۷)، دوران‌های سخت در سرزمین‌های فراوانی. ترجمه: علی طیبی، تهران: شیرازه.
- المن، کالین. (۱۳۹۶). واقع‌گرایی، در مارتین گریفیتس، نظریه روابط بین‌الملل برای سده بیستم، ترجمه: علیرضا طیب، تهران: نی.
- امیدی، مهدی. (۱۴۰۰)، بررسی و نقد نظریات پیرامون کشورهای غنی از منابع طبیعی، تهران: فصلنامه علوم اجتماعی دانشگاه علامه طباطبایی. دوره ۲۸ شماره ۹۴
- برچیل، اسکات و لینکلتر، اندرو. (۱۳۹۵)، نظریه‌های روابط بین‌الملل، ترجمه: سید حسن میرفخرایی، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
- بوردیو، پیر. (۱۳۹۰)، نظریه کنش؛ دلایل عملی و انتخاب عقلانی، ترجمه: مرتضی مردیها. تهران: نقش و نگار.
- بوردیو، پیر. (۱۳۹۷)، درباره دولت، ترجمه: سروش فرایی، تهران: مولی.
- بوزان، باری. (۱۳۷۸)، مردم، دولت‌ها و هراس. ترجمه: مجتبی عطارزاده. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- بوزان، بری؛ ویور، الی و دوویدل، پاپ. (۱۳۹۲)، چارچوبی تازه برای تحلیل امنیت، ترجمه: علیرضا طیب، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- تله‌امی، شبلی. (۱۳۸۶). قمار آمریکا در خاورمیانه، ترجمه: احسان الله نیک آیین، تهران: سازمان انتشارات جهاد دانشگاهی.
- دانلی، جک. (۱۳۹۵)، واقع‌گرایی؛ در اسکات برچیل و اندرو لینکلتر، نظریه‌های روابط بین‌الملل. ترجمه: سید حسن میرفخرایی، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
- دوئرتی، جیمز. ای و رابرت فالتزکراف. (۱۳۹۶)، نظریه‌های متعارض در روابط بین‌الملل، ترجمه: علیرضا طیب و وحید بزرگی، تهران: قومس.
- زکریا، فرید. (۱۳۹۸)، از ثروت به قدرت؛ ریشه‌های نامتعارف نقش جهانی آمریکا، ترجمه: نجف شیخ‌سرای، محسن توکلیان و حسینعلی یارخی، تهران: روزنه

- شهابی، هوشنگ و لینز، خوان. (۱۳۹۳)، نظام‌های سلطانی، ترجمه: منوچهر صبوری. تهران: پردیس دانش.
- عجم اوغلو، دارون و رایبسون، جیمز. (۱۳۹۳)، چرا کشورها شکست می‌خورند. ترجمه: پویا جبل عاملی و محمدرضا فرهادی پور. تهران: دنیای اقتصاد.
- فوکویاما، فرانسیس. (۱۳۹۷)، نظم و زوال سیاسی، ترجمه: رحمان قهرمان پور. تهران: روزنه
- فیلیپس، اندرو. (۱۳۹۶)، برسازی؛ در مارتین گریفیتس، نظریه روابط بین‌الملل برای سده بیستم، ترجمه: علیرضا طیب. تهران: نی.
- کارل، تری لین. (۱۳۸۸)، معمای فراوانی؛ رونق‌های نفتی و دولت‌های نفتی، ترجمه: جعفر خیرخواهان. تهران: نی.
- گریفیتس، مارتین. (۱۳۹۶)، نظریه روابط بین‌الملل برای سده بیستم، ترجمه: علیرضا طیب. تهران: نی.
- لوکس، استیون. (۱۳۹۳)، قدرت؛ نگرشی رادیکال، عماد افروغ، تهران: علم.
- مارشال، تیم. (۱۳۹۸)، جبر جغرافیا؛ چگونه جغرافیا مسیر سیاست جهانی را تعیین می‌کند، ترجمه: امیرحسین مهدی زاده و فرمهر امیردوست، تهران: همان.
- میلر، ریموند. (۱۳۹۱)، اقتصاد سیاسی بین‌الملل، ترجمه: سید احمد فاطمی نژاد و همکاران، تهران: سمت.
- نورث، داگلاس. (۱۳۹۶)، فهم فرایند تحول اقتصادی، ترجمه: میر سعید مهاجرانی و زهرا فرضی زاده، تهران: نهادگرا.
- نورث، داگلاس. سی؛ والیس، جان جوزف و وینگاست، باری. (۱۳۹۶). خشونت و نظم‌های اجتماعی؛ چارچوب مفهومی برای تفسیر تاریخ ثبت‌شده بشر. ترجمه: جعفر خیرخواهان و رضا مجید زاده. تهران: روزنه.
- نورث، داگلاس. سی؛ والیس، جان جوزف؛ وب، استیون و وینگاست، باری. (۱۳۹۵)، سیاست، اقتصاد و مسائل توسعه؛ در سایه خشونت. ترجمه: محسن میردامادی و محمدحسین نعیمی پور. تهران: روزنه.
- نورث، داگلاس. سی، (۱۳۷۷)، نهادها، تغییرات نهادی و عملکرد اقتصادی. ترجمه: محمدرضا معینی. تهران: سازمان برنامه و بودجه.

- ویر، ماکس. (۱۳۸۴)، *اقتصاد و جامعه*، ترجمه: مصطفی عماد زاده، عباس منوچهری و مهرداد ترابی نژاد، تهران: سمت.
- الیاس، نوربرت. (۱۳۹۳)، در باب فرایند تمدن؛ جلد دوم: تحولات و دگرگونی‌های اجتماعی؛ طرحی برای یک نظریه تمدن، ترجمه: غلامرضا خدیوی. تهران: جامعه شناسان.
- Acemogl, Daron, Johnson, Simon, Robinson, James A. (2005). "The Rise of Europe: Atlantic Trade, Institutional Change, and Economic Growth". *American Economic Review* vol. 95, no. 3.
- Acemogl, Daron, Johnson, Simon, Robinson, James A. (2001). *The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation*. *The American Economic Review*, Vol. 91, No. 5.
- Acemogl, Daron, Johnson, Simon, Robinson, James A. (2002). *Reversal of Fortune: Geography and Institutions in the Making of the Modern World Income Distribution*. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 117, No. 4.
- Ali, Omer and Elbadawi, Ibrahim. (2011). *The Political Economy of Public Sector Employment in Resource-dependent Countries*. *Economic Research Forum's Research Initiative on Arab Development (RIAD)*.
- Asmau, Yakubu Joy; Michael Samuel Agility and Abarshi Jemimah Amina. (2019). *Dutch Disease: Myth or Reality? an Analysis of The Ardl Model*. *International Journal of Business, Economics and Management*. Vol6 No3.
- Auty, R, M. (2001). *Resource Abundance and Economic Development*. New York: Oxford University Press.
- Auty, Richard.M. (1993). *Sustaining development in mineral economies: the resource curse thesis*. London and New York: Routledge.
- Beblawi, Hazem and Luciani, Giacomo (eds.). (1987). *The rentier state*. London: Croom Helm.
- Beblawi, Hazem. (1987). *The rentier state in the Arab world*. In Beblawi, Hazem and Giacomo Luciani (eds.) (1987/2015). *The rentier state*. London: Croom Helm.
- Billon, Philippe. (2001). *Fuelling war; Natural resources and armed conflicts*. New York: International institute for strategic studies.
- BJORVATN, Kjetil and SELVIK, Kjetil. (2005). *Destructive competition: Oil and rent seeking in Iran*. Norwegian School of Economics and Business Administration. Department of Economics. Discussion paper.

- Blum, Roberto and Cayeros, Alberto Díaz. (2002). Rentier States and Geography in Mexico's Development. Centro de Investigación para el Desarrollo, A.C. (CIDAC). Research Network Working papers; R-443.
- Brautigam, Deborah. (2008). taxation and state-building in developing countries. In: Brautigam, Deborah; Odd-Helge Fjeldstad and Mick Moore(eds). Taxation and State-Building.
- Brautigam, Deborah; Odd-Helge Fjeldstad and Mick Moore(eds). (2008). Taxation and State-Building in Developing Countries; Capacity and Consent. Cambridge University Press.
- Buzan, Barry and Waever, Ole. (2003). Regions and Powers: The Structure of International Security. Cambridge University Press.
- Buzan, Barry. Charles Jones and Richard Little. (1993). The logic of anarchy: New realism to structural realism. New York: Columbia University Press.
- Chatelus, Michel. (1987). Policies for development: attitudes toward industry and services. In Beblawi, Hazem and Giacomo Luciani (eds.). (1987/2015). The rentier state. London: Croom Helm.
- Chaudhry, Kiren Aziz. (1997). The price of wealth: economies and institutions in the Middle East. Cornell University Press.
- Clayton, Blake and Levi, Michael. (2012). Survival. The Surprising Sources of Oil's Influence. Global Politics and Strategy, Volume 54, vol. 54 no. 6.
- Collier, Paul. and A.Hoeffler. (2002). On the incidence of civil war in Africa. Journal of Conflict Resolution, 46(1).
- Cunado, Juncal and Fernando Pe' rez de Gracia. (2003). Do oil price shocks matter? Evidence for some European countries. Energy Economics, 25.
- Soysa, Indra de. (2015). Oil and the 'new wars': another look at the resource curse using alternative data. Development Studies Research, 2:1.
- Davis, G.A. (1995). Learning to love the Dutch disease:evidence from the mineral economies. WorldDevelopment, 23(10).
- DiJohn, Jonathan. (2007). Oil Abundance and Violent Political Conflict: A Critical Assessment. Journal of Development Studies, Vol. 43, No. 6.
- Fawcett, Louise. (2013). Alliances and Regionalism in the Middle East in: Carlos Freire(ed). International Relations of the Middle East. Oxford University Pres.
- Foucher, Michel. (2020). African Borders: Putting Paid to a Myth. Journal of Borderlands Studies, 35(2).
- Fukuyama, Francis. (2016). Macro Theory and the Study of Political Development. Scandinavian Political Studies, Vol. 00 – No. 00.

- Gylfason, Thorvaldur. (2001). Lessons from the Dutch Disease: Causes, Treatment, and Cures. For STATOIL-ECON conference volume. The Paradox of Plenty.
- Hachemaoui, Mohammed. (2012). Does rent really hinder democracy?; A critical review of the “rentier state” and “resource curse” theories. Michael O’Mahony. française de science politique, Vol. 62.
- Hameed, Sameena. (2020). Political Economy of Rentierism in the Middle East and Disruptions from the Digital Space. Contemporary Review of the Middle East, vol. 7(1).
- Hanieh, A. (2011). Capitalism and Class in the Gulf Arab States. New York: Palgrave Macmillan.
- Hendrix, Cullen S and Marcus Noland. (2014). Confronting The Curse: The Economics and Geopolitics of Natural Resource Governance. Peterson Institute for International Economics, number 6765, July.
- Handle: RePEc:iie:ppress:6765.
- Hen-Tov, Elliot and Nathan Gonzalez. (2011). The Militarization of Post-Khomeini Iran: Praetorianism 2.0. The Washington Quarterly 34(1).
- Herb, Michael. (2005). No Representation without Taxation? Rents, Development, and Democracy. Comparative Politics, Vol. 37, No. 3.
- Jackson, Robert, H. (1990). Quasi-States: Sovereignty, International Relations and the Third World. Cambridge University Press.
- Kaldor, Mary; Terry lyn Karl and Yahia Said(2007). Oil Wars. London: Pluto
- Kamrava, Mehran. (2000). Military Professionalization and Civil-Military Relations in the Middle East. Political Science Quarterly, Vol. 115, No. 1
- Kamrava, Mehran. (2018). Oil and Institutional Stasis in the Persian Gulf. Journal of Arabian Studies, 8:sup1.
- Kamrava, Mehran; Gerd Nonneman, Anastasia Nosova and Marc Valeri(2016). Ruling Families and Business Elites in the Gulf Monarchies: Ever Closer? Chatham House, Middle East and North Africa Programme.
- Kojo, Naoko C. (2014). Demystifying Dutch Disease. World Bank Group. Macroeconomics and Fiscal Management Global Practice Group. Policy Research Working Paper 6981
- Krimly, Rayed. (1999). The political economy of adjusted priorities: Declining oil revenues and Saudi fiscal policies. The Middle East Journal; Washington Vol. 53, Iss. 2.
- Luciani, Giacomo. (1987). Allocation vs production states: A theoretical framework. In Beblawi, Hazem and Giacomo Luciani (eds.)(1987/2015). The rentier state. London: Croom Helm.

- Luciani, Giacomo. (2017). Oil Rent and Regional Economic Development in MENA. Combining development and economic policy, International development policy series, vol 7.
- Lutterbeck, Derek. (2012). Arab Uprisings, Armed Forces, and Civil-Military Relations. *Armed Forces & Society*, 2013 39: 28.
- Meissner, Hannes. (2010). The Resource Curse and Rentier States in the Caspian Region: A Need for Context Analysis. GIGA Research Programme: Violence and Security. Working Papers. No 133.
- Moore, Mick. (2008). Between coercion and contract: competing narratives on taxation and governance. In: Brautigam, Deborah; Odd-Helge Fjeldstad and Mick Moore(eds). *Taxation and State-Building in Developing Countries; Capacity and Consent*. Cambridge University Press.
- Moore, Mick; Wilson Prichard and Odd-Helge Fjeldstad(eds). (2014). *Taxing Africa: Coercion, Reform and Development*. London: Zed Books Ltd.
- North, Douglass C و John Joseph Wallis and Barry R. Weingast. (2009). Violence and the Rise of Open-Access Orders. *Journal of Democracy*, vol20, NO 1.
- Okruhlik, Gwenn. (2014). Rentier Wealth, Unruly Law, and the Rise of Opposition: The Political Economy of Oil States. *Comparative Politics*, Vol. 31, No. 3.
- Okuma, Wafla. (2010). Resources and border disputes in Eastern Africa. *Journal of Eastern African Studies*, Vol 4.
- Oskarsson, Sven & Eric Ottosen. (2009). Does Oil Still Hinder Democracy?. *Journal of Development Studies*, Vol. 46, No. 6, 1067–1083
- Penrose, Edith. (1976). Oil and International Relations. *British Journal of International Studies*, Vol. 2, No. 1.
- Peters, B. (1998). *Institutional Theory in Political Science: The New Institutionalism*. London and New York: Pinter.
- Price, Hanna. (2020) "Crude Awakening: The International Politics of Oil, " *Global Tides*: Vol. 14.
- Ross, M. L. (2004). What do we know about natural resources and civil war?" *Journal of Peace Research*, 41(3).
- Ross, Michael L. (1999). The political economy of the resource curse. *World Politics* 51.
- Ross, Michael L. (2001a). Does Oil Hinder Democracy? *World Politics*, Volume 53, Issue 03.
- Ross, Michael L. (2001b). *Timber Booms and Institutional Breakdown in Southeast Asia: Political Economy of Institutions and Decisions*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Rutledge, Emilie. (2018). Oil rent, the Rentier State/Resource Curse Narrative and the GCC Countries. Article in OPEC Energy Review. Published by John Wiley & Sons Ltd.
- Sachs, Jeffrey. D and Andrew M. Warner. (1997). Sources of Slow Growth in African Economies. Journal of African Economies, Volume 6, Number 3.
- Shafer, Michael. (1994). Winners and Losers; How Sectors Shape The Developmental Prospects of States. Ithaca and London: Cornell University Press.
- Soliman, Samer. (1999). State and Industrial Capitalism Egypt. Cairo: The American University.
- Soliman, Samer. (2011). The Autumn of Dictatorship; Fiscal Crisis and Political Change in Egypt Under Mubarak. Peter Daniel. California: Stanford University Press.
- Tilly, Charles. (1985). War Making and State Making as Organized Crime In Peter B. Evans, Dietrich Rueschemeyer, Theda Skocpol(eds). Bringing the State Back In. Cambridge University Press.
- Tilly, Charles. (1990). Coercion, Capital, and European States, AD 990–1990. Basil Blackwell, Cambridge.
- Ploeg, Frederick.van der. (2011). Natural Resources: Curse or Blessing?. Journal of Economic Literature, VOL49, no2.
- Vittori, Jodi. (2019). Bahrain’s Fragility and Security Sector Procurement. Carnegie Endowment for International Peace.
- Wallenstein, P. and Sollenberg, M. (1998). Armed conflict and regional conflict complexes. 1989–97. Journal of Peace Research, 35(5).
- Winckler, Onn. (2013). The “Arab Spring”: Socioeconomic Aspects. Middle East Policy, Vol. XX, No. 4.
- Yates, Douglas. (2012). The Scramble for African Oil: Oppression, Corruption and War for Control of Africa’s Natural Resources. Pluto Press.

استناد به این مقاله: مهدی، مهدی. (۱۴۰۲). مقدمه‌ای بر بازسازی انتقادی نظریات مربوط به کشورهای صادرکننده نفت. فصلنامه برنامه‌ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، ۱۴(۵۵)، ۲۶۲-۲۱۷.



Social Development and Welfare Planning Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.